

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

Исторически факултет

Катедра „История на Византия и балканските народи”

**Балканската държава и балканският индустриалец:
Социално-икономически профили на модернизацията и индустриализацията по примера
на Сърбия и България (1878-1912)**

Дисертационен труд за придобиване на научна и образователна степен

„доктор”

(автореферат)

Христо Анастасов Беров

Научен ръководител:
проф. дин Иван Илчев

София 2015

Дисертационния труд е обсъден и предложена за допускане до публична защита на заседание на катедра „История на Византия и балканските народи“ към Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 07.04.2015 г. Текстът се състои от увод, три глави, заключение, списък с използваните източници и литература с общ обем 232 страници. Неотделима част от текста са и двете приложение в табличен вид.

Публичната защита ще се състои на 21.07.2015 г. в Новата конферентна зала на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“ от 13:00 ч. пред научно жури в състав:

Проф. д-р Веселин Янчев (председател, автор на рецензия)

Проф. дин Иван Илчев (научен ръководител, автор на становище)

Проф. дин Александър Костов (автор на рецензия)

Доц. д-р Румяна Прешленова (автор на становище)

Доц. д-р Даниел Вачков (автор на становище)

УВОД

„Икономиката, глупако!“ беше един от най-известните предизборни лозунги на Бил Клинтън по време на първата му кандидат-президентска кампания. Резултатът е добре известен. Дали не е редно да поставим подобен лозунг пред всеки историк, занимаващ се с изследване на последните две столетия и половина? Или поне пред всеки балканист. Защото със сигурност именно стопанското минало на региона, познат и като Югоизточна Европа, и като Балкански полуостров, е най- пренебрегваният възможен прочит на процесите, развили се на тези географски ширини и дължини през XIX и XX век. И ако към тази констатация добавим и ограничения брой изследвания, опиращи се на методите на сравнителната история, може би ще получим отговор за изкривените представи и често пъти учудващото неразбиране за случващото се тук, не само от страна на външните наблюдатели, но и от живеещи в или дълбоко свързани с региона специалисти.

Идеята за настоящата дисертация се роди като намерение да се направи сравнително изследване на икономическите елити на балканските страни в края на XIX и началото на XX век, което да послужи като отправна точка за анализ и интерпретация на проблемната модернизация, във всеки един смисъл, на обществата от региона. Първоначалната цел бе именно да се направи опит за запълване на една празнина в сравнително слабо проученото поле на балканското стопанско минало. Самото дефиниране на подобен обект на изследване – балкански икономически елити – е доста проблематично. До голяма степен това е така поради липсата на ясни критерии по принцип за това какво се разбира под понятието „икономически елит“. Дали това са хората, които направляват икономиката на дадена държава т. е. министри, зам.-министри, шефове на националните банки и др. подобни, дали това са хората, влизащи в Управителните съвети на най-големите акционерни дружества, или пък хората занимаващи се със създаването и ръководенето на предприятия или фирми, които (и хора, и фирми) имат решаващо значение за облика, за характерните особености на съответната икономика? Обективните трудности в дефинирането на понятието „икономически елит“ и следователно ясното определяне на самия обект на изследване наложиха известни корекции на първоначалната идея. В крайна сметка фокусът на настоящото изследване се ограничи до сравнително изследване на новоформиралата се в края на деветнадесетото и началото на двадесетото столетие социална група на индустриалците-предприемачи, които със сигурност са част от стопанския елит и от модернизационните „агенти“ в едно общество. От друга страна спецификата на развитието на балканския район наложи обръщане на специално внимание на ролята на държавата като незаобиколим фактор в модернизиранието на обществата като цяло и в стопанската сфера с акцент върху индустриалното развитие, в частност.

Изборът на обекти на сравнението, или по-скоро на социо-културни ситуации в дълъг хронологически отрязък, а именно българското и сръбското общество и държава между 1878 и 1912 г., също допълнително ограничи мащаба на първоначалната идея. Двата наблюдавани и коментирани в текста балкански случая често са възприемани като типичните балкански примери за закъснялото, в сравнение със западноевропейското или североамериканското, развитие на региона. Подобно твърдение, разбира се, може да бъде подложено на сериозна и основателна критика, тъй като внимателният анализ на гръцкия, румънския, босненския, че дори и хърватския и словенския случай показва достатъчен брой „типично“ балкански характеристики на закъснялото им развитие. Българският и сръбският случай обаче притежават достатъчно характеристики, които правят сравнителното им изследване най-малко проблемно и с най-малък брой предварителни уговорки и застраховки. Сходните историко-културни условия, в които се развиват двете общности до началото на XIX век, сходните социални структури, които се наблюдават в двете държави на границата между XIX и XX век, относително близките външно- и вътрешно-политически перипетии през които преминават като държавни структури през споменатия период, националните проблеми, които имат да решават и т. н., всичко това дава достатъчно сериозна база, на която да стъпи едно сравнително изследване на спецификите на социалната група на индустриалците-

предприемачи и развитието на индустрията като част от стопанското развитие и модернизация на тези два класически случая от първата вълна догонвачи, както често са определяни страните, стремящи се да достигнат западноевропейския модел в края на XIX век. Хронологическият отрязък, избран за сравнение, съвсем условно е „затворен“ между 1878 г. и 1912 г. Долната граница, въпреки че не е особено адекватна от гледна точка на общобалканските тенденции на развитие, е годината на Берлинския конгрес, завършил с договор, уреждащ балканските аспекти на Източния въпрос за следващите три десетилетия и половина. Решенията, придобили международноправна валидност с подписания договор, наред с всичко останало, дават независимост на сръбското княжество и създават трибутарната българска държава. В политическата история на двете държави тези решения са разглеждани като повратни по отношение на възможностите за самостоятелно развитие в политически, културен, обществен и, не на последно място, стопански смисъл. Именно това е основанието за избор на тази условна долна хронологическа граница. Условността се налага от факта, че процесите в областта на стопанското развитие, както по начало историческите процеси, трудно могат да бъдат „отсечени“ и „стартирани“ в точно определена точка от общия времеви поток на историческото развитие на дадено общество, държава, регион, тъй като обяснението на определени тенденции и факти без съмнение изисква „преминаване отвъд“ тази начална дата. Тази констатация важи в много по-голяма степен, когато се отнася до разглеждания сръбски случай, но внимателното вглеждане в българското индустриално развитие показва сходни, макар и не толкова ясно изразени тенденции. В известен смисъл по-точно определение на началната дата, от която стартират наблюденията би било по-общо звучащото „70-те години на XIX век“.

Горната хронологическа граница е определена от началото на периода на войни, в който са въввлечени на практика всички балкански държави, включително и двете разглеждани. Нещо повече, те се превръщат в „основни действащи лица“. Този различен период на развитие, в който навлизат българското и сръбското общество и държава, води до сериозни изменения и в стопанската конюнктура, което се отразява и на индустриалното развитие, и на индустриалците-предприемачи. Това предполага отделно изследване и по-различен подход, което без съмнение води до промяна на фокуса и съответно до излизане извън рамката на предварително определения обект и цел на изследване или предефинирането им.

Освен обосноваване на избора на хронологическа рамка следва да се направят и някои уточнения, отнасящи се до основни понятия, често срещани в текста. Употребата на термините „*предприемачи*“, „*фабриканти*“ и „*индустриалци*“ е в сходен смисъл, т. е. те са синоними, въпреки че в конкретния времеви период, в тях се влага различен смисъл. С понятието „*предприемач*“ във времето, за което иде реч, най-често се обозначават лица, организиращи и занимаващи се с реализацията на обществени и в по-малка степен частни строителни инициативи – строеж на жп линии, мостове, обществени сгради, в по-късен етап частни жилищни сгради и т.н. В конкретния текст с термина „*предприемачи*“ са означени онези индивиди, иницирали създаването и допринесли за развитието на конкретни индустриални предприятия. Употребата на понятието следва традицията на англоезичната икономическа и социологическа мисъл от средата на XX век насетне и се придържа към наложеното от Йозеф А. Шумпетер схващане за ролята и мястото на предприемачите в икономическите процеси. Термините „*фабрикант*“ и „*индустриалец*“ се използват като синоним на „*предприемач*“ и в тях се влага смисъл, сходен с току-що описания.

Понятията „*фабрика*“, „*индустриално предприятие*“ и „*индустриално заведение*“ са използвани за означаване на организационно, технически и икономически обособени производствени единици, включващи необходимия сграден фонд, технологии и технически средства и употребяващи голям брой еднотипни машини, чието внедряване е пространствено и организационно координирано и води до типизирано серийно производство, предимно за непознати купувачи, извършвано от голям брой постоянно заети работници. Това е до голяма степен съвременното схващане за индустриално производство, което обаче отговаря и на смисъла, вложен в коментиранията понятия във времето, за което става дума в текста и основно доказателство за това са заложените в приеманите закони за насърчаване на индустрията индикатори за вложен капитал, наети работници, ангажирана мощност и т. н., които определят размера на предприятията заслужаващи определението „*фабрика*“.

С термина „Балкани“ е означаван регионът от югоизточния ъгъл на европейския континент в неговите традиционно възприети географски граници, отчитайки обаче и спецификите в културно-историческото развитие на общности извън чисто географски определените територии, допринесли за оформяне на сходни характеристики, манталитет, светоусещане. Именно последните правят трудно отделима част от развитието на региона и територии на север от строго географската граница, каквито са днешните румънски земи, Войводина, части от днешна Сърбия (части от географската област Срем) и части от днешна Хърватия (Славония, южната част от Бараня, западен Срем). Понятието „балканци“ естествено се отнася до населението на така описаните географски райони.

В чисто изследователски аспект върху анализа и изводите в хода на работата се наложиха някои ограничения, произтичащи най-вече от спецификата на източниците, на разположение до момента. Така например статистическата информация за индустриалното развитие на двете държави, обект на изследване, в конкретния период страда от сериозни ограничения, което често я прави неособено надеждна. Ограниченията идват от непрецизното събиране на данни и липсата на регулярност при натрупването на информация. Първото е резултат от неразвитостта на статистическите методи в двете балкански страни – както почти всичко в тях и статистическите отдели трябва тепърва да се създават и усъвършенстват. Второто пък е основно изискване за извършването на каквито и да било анализи и коментари, основани на статистически данни. Първите сериозни опити за събиране на информация за индустриалното развитие на България и Сърбия, които са запазени и публикувани, са едва от началото на XX век. На практика за период от около 20 години (между 1878 и края на XIX век) няма надеждна статистическа информация за състоянието на индустриите в сръбската и българската държава. С висока, но все пак с елемент на несигурност, степен на достоверност са данните за население и ангажираност на населението по стопански сектори за същия период, които хвърлят известна, макар и косвена, светлина върху развитието на индустрията,

Сръбските статистически данни, отнасящи се до историческото развитие на страната, са обобщени в две основни публикации, които коригират и някои неточности, допуснати при печата на оригиналните източници от края на XIX и началото на XX век.⁶ Това е предпоставка въпросните данни да се ползват с по-висока степен на достоверност от българските такива, за които все още не е направено подобно обобщаващо и до известна степен критично-коригиращо издание.

В българския случай ненадеждността на статистическите данни би могла да се коригира, чрез събраната през 1909 г. информация при подготовката на „Анкета за насърчаваната от държавата индустрия“, за съжаление архивът с материали, съдържащи данни за отделните предприятия (подробни анкетни карти с детайлна информация за всяко предприятие, включващо дата на основаване, основен капитал, ангажирани работници, мощности и т.н.), не е съхранен.

Известна корекция би могла да бъде внесена при използване на архивните документи на индустриални предприятия или отделни предприемачи, но и тук не винаги има съхранена информация за началните години на предприятията и за периода, разглеждан в настоящото изследване. Сръбските архиви са запазили данни, под формата на подробни доклади, на отделите към Министерството на народното стопанство (Министарства народне привреде) за надзор на отделни индустриални предприятия, които внасят яснота в „личните“ истории на фабриките. Документацията на държавно ниво за българските предприятия би следвало да се съхранява във фонд на отдел първоначално към Министерство на финансите (до 1893 г.), Министерство на земеделието и търговията (до 1911 г.) и Министерство на търговията, промишлеността и труда (след 1911 г.). Такъв фонд или фондове за съжаление липсват, т. е. тези документи не са съхранени и от тях се намират следи в други архивни сбирки, без това да даде възможност за реконструиране на някаква по-пълна картина на развитието на отделните фабрики или пък на държавните политики на ниво конкретни предприятия.

В някаква степен полезни за възстановяването на конкретни „разкази“ за фабрики и предприемачи, са краеведските изследвания и наличните мемоарни свидетелства, но работата с тях винаги предполага сериозни съмнения и задължително потвърждаване на всеки детайл с допълнителни източници, поради

склонността на авторите към преувеличение и преекспониране на мястото и ролята на отделните местни индустриални „герои“.

Всички тези ограничения в изворовата, документалната и информационната основа предполагат известна несигурност на анализите и изводите и принуждават изследователя често пъти да се презастрахова и да избягва категоричност в изказваните оценки и обобщения, което би могло да се счете за известна слабост, но пък е риск, който си струва да бъде поет с оглед на историческата обективност. Избраният изследователски подход е до известна степен консервативен и се придържа към основите на позитивистката работа с източници на информация. За съжаление ограничеността на информацията не дава възможност да се приложат и някои иновативни методи, като например използваният вече с друга цел в българската историография метод на интерлокинга, но във всички моменти, когато това е възможно и наложително се прибегва до статистически, макар и на доста ниско ниво, похвати.

ГЛАВА 1. МОДЕРНИЗАЦИЯ, ИКОНОМИКА, ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ЕЛИТ (ТЕОРЕТИЧНИ ЛУТАНИЯ И ИСТОРИОГРАФСКИ ТЕНДЕНЦИИ)

В процеса на човешкото развитие периодът от средата на XVIII век насетне има особено значение. Това като че ли е времето, в което човечеството наистина започва да живее общ живот. Приключили са големите географски открития. Европейците (или по-скоро западноевропейците) са се запознали с всички по-значими народи и територии на планетата. От тук насетне историята наистина става обща, в смисъл на обхващаща всички народи, развитието става глобално, връзките между отделните части на света започват да се улесняват и интензифицират. Човечеството става едно цяло. Разбира се, това е само начало, тенденция, за чието развитие е необходимо много време и благоприятни условия. Но корените, основата на днешното глобално общество са поставени някъде там във втората половина на XVIII век и началото на XIX век.

Точно това, обаче, е и моментът, в който, като че ли изведнъж (и до известна степен доста неочаквано за останалите), проличава големият стопански и технологичен напредък на европейците и по-точно на западноевропейците – в сравнение с другите части на света. Дори самите западноевропейци остават доста изненадани от факта, че една, общо взето второстепенна през Средновековието държава – Англия – се превръща постепенно в доминираща световна сила. В стремежа си да не ѝ отстъпят, останалите части от Западна Европа ориентират развитието си по начин, сходен с английския образец. Така развитието и достиженията на Западна Европа (а от края на XIX век и САЩ) се превръщат в еталон, в модел за останалия свят. Модел, който трябва да се следва и да се адаптира към спецификата на всяка страна и общество.

По този начин, почти без да съзнават, (западно)европейците от XIX век поставят началото на големия дебат за „модернизацията“, за „модерността“, за отношението „модерно“–„традиционно“, за „изостаналите“ и „развитите“ общества и за всичко, свързано с тези въпроси и проблеми. Най-общо казано, стартиран е дебатът за същността и спецификата на модерната епоха.

Разрешаването на този кръг от въпроси ангажира вниманието на някои от най-големите умове на XIX и XX столетие. Те акцентират върху различни страни от проблема за модернизацията и определят съобразно това спецификата на модерната епоха. Въпреки различията в тези концепции, въпреки разликите в подхода и дефинирането на спецификите, има и нещо, което обединява мненията на различните специалисти. Те всички са единодушни, че модернизацията е процес, който коренно променя цялостния облик на обществото. Различията в тезите им са по отношение на това кой фактор има определяща важност при тази трансформация.

Огромният интерес към темите, свързани с модернизационния процес, обаче се появява след края на Втората световна война и особено с появата на голям брой нови „национални“ държави, бивши европейски колонии, с техния стремеж към по-добър живот. Големият въпрос, на който се опитват да дадат отговор различни учени – историци, психолози, социолози, икономисти и др. – е има ли единен

модел, по който протича модернизиранието на отделните общества? И следователно могат ли да се „предпишат“ определени действия, които със сигурност да доведат до напредването на едно общество? Класиците на модернизационната теория, в това число споменатите по-горе, дават именно такъв отговор. Подобна е и тезата на учените-марксиста. За всички тях модернизацията е еднолинеен процес, т. е. процес, развиващ се по една предварително ясна линия, в много голяма степен еднакъв при всички общества, при който по-изостаналите са просто по-ранна фаза на по-развитите.

Подробните изследвания на, условно казано, „втората“ вълна теоретици на модернизацията, обаче, доказват противното. Те подлагат на преразглеждане, критика и преосмисляне тезите на своите предходници – в много случаи и учители – за да достигнат до извода, че модернизационният процес е многолик, че зависи от началната точка във времето, от влиянието на ранните модернизирани общества, както и от голям брой други фактори (като образование, комуникации и т.н.). Текстовете на тази „втора“ вълна демонстрират, че развитието не е еднолинеен процес, а по-скоро е серия от процеси с общо ядро, генериращо общи или сходни проблеми, а разликите са резултат на конкретните „отговори“, които всяко отделно общество дава на „модерното предизвикателство“. Резултатът от тези процеси би трябвало да бъде изграждане на нова, като тип, обществена структура, възприемане на нов светоглед, ново отношение към света и живота. Всички изследователи на модернизационните проблеми винаги изтъкват факта, че модернизацията като процес води до радикални промени в обществото, в отношенията между хората, в самите хора. Независимо дали става въпрос за икономика, за образование, за технология, за политика – промяната е радикална, тя става част от човешкия живот. Споровете сред представителите на тази „втора“ вълна са около това, промяната в коя от изброените сфери на обществения живот има най-голямо значение за модернизационния процес.

Нов импулс изследванията в областта на модернизационните процеси получават след промените в Източна Европа с опитите на тези страни да догонят (за кой ли път?) западноевропейските си съвременници (и САЩ). Теоретиците, за пореден път, се опитват да определят тежестта и важността на отделните компоненти на модернизацията, отново с мисълта да се очертае някакъв модел и перспектива за недостатъчно развитите общества и държави.

Разбира се, цялата дискусия е придружена с много спорове и несъгласия между участниците в нея. Тези спорове до голяма степен са основателни, но едва ли помагат за обяснението на проблема. В крайна сметка става въпрос за общества, а обществата – както е добре известно – са формални системи от взаимосвързани институции. Тази идея има своето начало още в XVII век. Казано с други думи – обществото е комплекс, система от човешки взаимоотношения, достатъчно компактна, за да бъде анализирана сама по себе си. Това означава, че промените в една сфера от обществения живот със сигурност ще доведат до промени и в други такива. Модернизационните теории търсят именно такива социални променливи или институционални фактори, чието изменение е решаващо за процеса на развитие и чрез които да се подпомогне този процес в „догонващите“ общества. Но, когато става въпрос за процес, който протича в различни общества по различно време и по различен начин, едва ли може да се говори за доминиращото значение на промяната в една или друга сфера. С други думи, не е коректно да се преекспонира трансформацията в една област от обществения живот, а да се пренебрегват процесите в другите сфери, свеждайки ги до просто следствие. И въпреки това, процесът на модернизация в някои области на живота може да повлияе по много по-решителен начин за постигане на „целта“ – модерното общество.

Модернизацията като процес е опит да се възприемат качествените характеристики на модерността. А те са твърде разнообразни и обхващат различни нива. Такива качествени характеристики на ниво личност, например, са: индивидуализъмът; готовността да се възприема новото; вярата, че светът може да бъде „изчислен“, предвиден и т.н. На по-високи нива такива характеристики могат да бъдат рационализиране, технологизиране, индустриализиране, атеизъм, всеобща изборителна права, партийни системи. Постигането на една от тези качествени характеристики все още не означава, че обществото е модерно. Проблемът като че ли е в това, да се установи коя от сферите на обществения живот е с най-

голямо относително влияние върху целия процес. Не че някоя от качествените характеристики е най-важна, а по-скоро, че тя засяга непосредствено най-голям брой хора или още по-точно, че влияе върху най-голяма част от живота на обществото.

Може би отговорът на този въпрос се крие във факта, че процесите на модернизиране на едно общество или на една държава имат винаги за цел да се постигне нивото на развитост – в личен план нивото, стандарта на живот – на западноевропейците (и САЩ). Най-общо казано да се постигне изравняване с тези, които се считат за еталон за напредналост, за цивилизованост и пр. В такъв случай, за да се отговори на горния въпрос, може би е полезно да се разгледа коя от качествените характеристики на развитите общества е била в основата на стартирането на модернизацията. Или иначе казано – коя сфера от обществения живот е повлияла най-силно върху еволюцията на западните общества, разбира се, без да се абсолютизира значението ѝ.

Начините за постигането на такава всеобхватност не са малко – всеобщо образование, всеобщо изборително право и други подобни. Но всички те са по-скоро продукт от процеса на развитие и влизат в “употреба” при по-късно модернизиращите се общества. Наистина до известна степен те дават резултат, но не довеждат до желаното “настигане” на западноевропейците. При това положение едва ли е удачно да се търси в тази посока – образование или политическа система например – онази сфера от обществения живот с по-особено влияние върху модернизацията. Съвсем логично е в такъв случай да се изследва началото на процеса, т.е. обществата, започнали най-рано своята модернизация.

Ако се разгледат по-отблизо тези “еталони” за подражание, обаче, не може да не се забележи, че тяхното превъзходство, в най-общ смисъл, над обществата в останалите части на света се дължи в най-голяма степен на икономическото им развитие. С други думи, големите промени в областта на икономическия живот, довели до значително по-високите икономически показатели, се материализират в доминиране на западноевропейците над останалия свят и в превръщането на западноевропейския начин на живот в “цел” при модернизацията на обществата в други части на света. Това не означава, че развитието в икономическата сфера има решаващо значение в напредъка на едно общество, т.е., че модернизирайки своята икономика едно общество автоматически се превръща в модерно. По-скоро това значи, че икономиката има по-особено влияние върху протичането (а защо не и върху стартирането – поне за по-рано модернизираните се?) на процесите, свързани с трансформацията на дадено общество. Подобно развитие не е повторено при почти никое от по-късно модернизиращите се общества. В техните случаи първата сфера на обществения живот, която претърпява коренна промяна, винаги е политическата. Може би единствено с изключение на Япония, която, като че ли не случайно, е христоматиен пример за успешно модернизираща се, по-късно включила се в процеса, държава.

Именно влиянието на стопанските трансформации дава основание на част от специалистите – предимно икономисти – занимаващи се с проблемите на модернизацията, да обясняват модернизацията просто като растеж на стойностите на Брутния вътрешен продукт (БВП) на дадена държава. Въпреки че не може да се приеме подобно обяснение за напълно задоволително, не може да се отрече, че промените в областта на икономиката, по-често определяни като икономически напредък или развитие, оказват влияние и то голямо върху различни сфери от обществения живот. Тези трансформации не бива да се схващат като прост или единен процес. Под “икономически напредък” се разбират поне четири вида взаимосвързани процеса. Това са промените в областта на: технологията – от прости и традиционни техники към употребата на научни достижения; селското стопанство – от земеделие, произвеждащо главно, за да изхранва непосредствено обработващите земята към продукция, ориентирана към пазарна реализация; индустрията – от използването на човешка и животинска сила към индустриализация и използване на хора за управление на машините; и накрая, начинът на живот в развиващите се общества се променя от преобладаващо селски към предимно градски. Тези процеси не е задължително да се случат едновременно, именно защото причините и пътищата на модернизацията варират при различните общества.

Това не омаловажава значението на трансформацията в икономическата сфера. Както се вижда, тя

засяга почти целия обществен живот. Нещо повече, тя засяга личния живот на всеки отделен индивид. При едно предимно аграрно общество – а такива са всички предмодерни общества – промяната в сферата на земеделието засяга огромната част от населението. Изменението в технологиите на обработка на земята и по-важното, промяната в отношението към добиваното в резултат на обработката, ориентирането (макар и бавно) към продукцията не за прехрана, а за продажба, е индикатор за променящи се нагласи. С бавни темпове това води до ориентиране към нови култури, които биха се реализирали по-добре на пазара. Или по-общо казано, промяната е към използване на земята по начин, който да носи максимална изгода. Трансформацията в земеделието води и до акумулирането на капитал, който може да се инвестира за постигането на още по-големи печалби. Не е задължително това да става веднага в области извън земеделието, но пък говори за ново отношение към печалбата. Макс Вебер нарича такова отношение рационално, свързано със стремежа към вечно подновяваща се печалба, към рентабилност. В такъв случай е само въпрос на време вложенията да се насочат и към други сфери на икономиката, най-вече към индустрията. Това зависи, разбира се, и от техническите и технологичните нововъведения. В този си аспект модернизационният процес много тясно се преплита с научните достижения и изобретения, които са резултат от възприемането на света по нов начин, от убеждението, че природата може да бъде разбрана и подчинена.

Периодът на постепенно ориентиране към индустриално производство за сметка на селското стопанство е известен в литературата като „Индустриална революция”. Хронологически тя се поставя в края на XVIII и през целия XIX век. Именно този отрязък от време и процесите, протичащи тогава, фокусират вниманието на голям брой специалисти, опитващи се да хвърлят повече светлина върху особеностите на модерното икономическото развитие. Но защо точно на индустрията и свързаната с нея индустриализация, като процес, се отдава особена важност за трансформацията на обществото? Най-малко поради две, при това до голяма степен взаимосвързани, причини. На първо място, спецификата на историческото и икономическото развитие на „първопроходниците” (т.е. на служещите за модел на подражание) в модернизационните процеси води до резултат, при който промишлеността заема процентно по-голям дял от селското стопанство и като реализиран продукт, и като ангажирани хора (работници, мениджъри, предприемачи), и като инвестиран капитал, т.е. тя става водещия икономически сектор. Втората причина са промените в обществените структури, които индустриализацията, веднъж започнала, логично и неминуемо предизвиква. Колкото и сложна да е връзката модернизация-индустриализация, в крайна сметка тя не може да бъде отречена. Някои автори дори са склонни да слагат знак за равенство между индустриализация и стабилен икономически растеж. Дори и да не съществува такава тъждественост, все пак индустриализацията е катализатор за стабилния икономически растеж. В същото време за много от теоретичните и изследователите на модернизационните процеси точно икономическият растеж е централна характеристика. И като резултат от този растеж, предизвикан от процеса на индустриализация, обществата коренно променят своя облик. Най-видимата последица е нарастване на процента на градското население за сметка на селското. Тази характеристика на модерното общество, отбелязвана от почти всички специалисти, несъмнено води след себе си като последици и други изменения – анонимизиране на индивида в общността, прекъсване на традиционните връзки, повишена пространствена и социална мобилност, секуларизация на културата и т. н.. Тя предизвиква и промени като бюрокрализация, масови комуникации, масово образование, масово участие в политическия живот.

Така, занимавайки се с процеса на индустриализацията, икономическия напредък, модернизацията и спецификите на връзките между тях, много от изследователите изтъкват важността на такива не-икономически фактори като напредъка в областта на чистата наука и приложението ѝ в сферата на производството.

Приложението на всички тези нови технически средства и методи на работа било в земеделието, било в промишлените производства (може би най-вече там) зависи от хора, които са склонни да рискуват и да приложат новото с убедеността, че то ще доведе до по-високи резултати (под формата на по-голям добив от единица площ или на по-качествен и по-евтин продукт). Именно тези хора са носители на

модерното, т.е. те вече са модерни. Ценностите, на които са изразители тези индивиди, скоро стават определящи за степента на модерност на едно общество.

Като че ли сферата, в която най-добре се разгръща потенциалът на тези „нови“ хора с голямо значение за процеса на модернизация, е именно икономиката и по-точно индустриализацията. В такъв случай, едва ли е случаен фактът, че за голям брой учени модерното общество в голяма степен се припокрива с индустриалното общество. Мащабите, в които се проявява индустриализацията на всяко модернизиращо се общество, наистина са впечатляващи. Именно резултатите от индустриализацията са най-видимата и най-ясно различима промяна в процеса на трансформация.

Дейността в сферата на производството дава най-добрата възможност на тези „нови хора“ да изявят същността си. Индустриализацията и всичко свързано с нея са подходящият терен, на който тези индивиди могат да действат свободно, в съответствие с ценностите си, с убежденията си, със светогледа си – толкова различни и често пъти влизаци в противоречие с традиционната среда, в която живеят. Тези хора се отличават преди всичко с рационалността на действията си. Най-ярките представители на подобен род нови хора са предприемачите.

Изследването на проблемите, свързани с предприемачите и предприемачеството, с ролята, функциите и мястото им в икономическото развитие, с влиянието им върху процесите на модернизация в различните страни и т. н., има своята доста дълга история. Първите, които обръщат внимание върху особеното място, което заемат хората с предприемчив дух, са още икономистите от XVIII и XIX век като Ричард Кантилон (Richard Cantillon) и Жан-Батист Сей (Jean-Batist Say) и авторитети като Адам Смит, Джон Стюард Мил, Дейвид Рикардо и т. н. Това показва, че ключовото място на предприемачите е забелязано още в зората на модерното икономическо развитие, макар и да няма системност в проучването на този феномен. Впоследствие до тази проблематика се докосва и М. Вебер в кр. на XIX – нач. на XX век, търсейки и намирайки отговор на въпроса „Защо Западът е по-...?“ в т. нар. от него „протестантски дух на капитализма“. Истински системните занимания с предприемаческата проблематика, обаче, започват в междувоенния период с изследванията на харвардския професор от германски произход Йозеф Алоиз Шумпетер, който определя централна роля на фигурата на предприемача (наред с банките) в процеса на икономическото развитие. След него вече е невъзможно да се пренебрегва този значим фактор. Изследванията на проблемите, свързани с предприемачеството като съществен компонент от функционирането и растежа на една икономика, добиват особена популярност в годините след Втората световна война.

Още тогава се оформят две основни концепции за обяснение на феномена. Според първия възглед предприемачеството е изключително важен фактор за икономическото развитие на дадена страна. За защитниците на тази позиция успехът или неуспехът на определени общества да създадат стабилни икономики се дължи в голяма степен на спецификите на предприемачеството. С други думи там, където този компонент липсва или е слаб, икономическото развитие и стопанският растеж изостават и обратното. Поддръжниците на това схващане са склонни да отдават по-голяма тежест на не-икономическите фактори, влияещи върху появата, проявата и характера на явлението. Според тях предприемачеството е най-вероятно да се появи и развие в специфична социална среда, разполагаща с достатъчно индивиди с определени психологически характеристики.

Втората концепция защитава тезата, че предприемачът сам по себе си не е толкова значим фактор за икономическия растеж, нито пък съществуват социални и психологически предпоставки, които да го подпомагат. Според този възглед предприемачеството се развива като резултат от по-фундаментални – стопански по своята същност – причини. С други думи, икономическият растеж и предприемачеството е по-вероятно да се появят в ситуации, в които икономическите условия са най-благоприятни, т. е. предприемачеството е зависима променлива, а социално-психологическите характеристики получават малко внимание.

Както може да се предположи, вторият възглед се защитава предимно от икономисти, а първият се ползва с подкрепата и аргументацията на социолози, психолози и др. хуманитаристи. Целите на

настоящия текст – а и възможностите на автора – далеч не са да се разреши тази дихотомия. Определено обаче, предприемачеството има своето значение във всяка една икономическа ситуация, защото е очевидно, че нито парите се инвестират сами, нито работниците се наемат сами, нито фабриките се изграждат сами. Всичко това става реалност само в резултат на предприемаческа дейност. А това, което действително заслужава интерес, е значението на предприемачеството като причина за стопанския растеж и развитие на дадено общество.

Друг проблем, по който дебатите не са стихнали вече над половин век, е въпросът за дефинирането на понятията „предприемач“ (entrepreneur) и „предприемачество“ (entrepreneurship). Различни специалисти изказват най-разнообразни тези за това какво трябва да се разбира при употребата на тези термини и кои са най-характерните черти на един предприемач. Според изследователи като Марк Касон, Урмила Гоел, Робърт Лем основна характеристика е неговата способност да взема съдбоносни и отговорни (за бъдещето на предприятието си) решения. Някои виждат в предприемача особен вид медиатор-посредник между обществото като цяло и ориентираните към печалба институции. Други дори изнамират специфични, често пъти твърде абстрактни, критерии, с които се опитват да дефинират „що е това предприемач“. Обичайни черти или качества, които е желателно да притежава предприемача и често му се приписват, са и: способността за оценка на икономическата ситуация, правилно ръководене на финансовите ресурси на предприятието, поемането на премерен риск, търсенето, откриването и използването на нова информация и т. н.

Но винаги и във всички случаи се отбелязва една особено характерна черта от образа на предприемача. Това, което още доайенът на предприемаческите изследвания, – Й. А. Шумпетер – поставя в основата на своето схващане за предприемача, а именно – иновативност. Или, с думите на Шумпетер, способността да създава нови комбинации – без значение дали става въпрос за нови технологии, нови методи за реализация на пазара или просто за рационализиране на съществуващи вече средства за производство. Тази функция или роля на предприемача е отбелязвана после и от изследователи като Карл Дойч, Дейвид Ландес, Уилям Бомол, Марк Касон, и други. Нека припомним обаче, че именно „търсенето на новото“ е една от най-характерните черти на „модерното“ и модернизацията. В този смисъл предприемачите се явяват *par excellence* „модерни“ и част от модерното. Нещо повече, те до голяма степен са тези, които правят възможно случването на модерното.

Към тази тяхна характеристика би следвало да се добавят и основните мотиви, които движат един предприемач. Всъщност това е един мотив, проявяващ се под различна форма и дефиниран с различни понятия от специалистите. Става въпрос за нуждата на предприемачът да се движи напред, да се развива, за неговото непрестанно усилие да максимизира възможностите на заобикалящата го среда, за да задоволи желанието си за успех, както го формулира Дейвид МакКлеълнд. Този особеност на предприемаческата психика е отбелязана още от Й. А. Шумпетер и е задълбочено изследвана по-късно. Но именно тази активност на предприемача го поставя в особената позиция да влияе на заобикалящата го обществена (а защо не и природна?) среда и да бъде повлияван от нея. Тази връзка между социум и предприемач за много от занимаващите се с тази проблематика е ключът към отговора на въпроса „защо едни страни и общества са по-... от други?“ (като с по-... може да се обозначи на практика всичко – развитие, демократичност, гражданска съзнателност и т.н.). Това е така, защото – отново позовавайки се на Шумпетер – „предприемаческата дейност може“ – и със сигурност – „оставя отпечатък върху период от социалната история, може“ – и със сигурност – „оформя начин на живот или система от естетически и морални ценности.“

Независимо от различните възгледи за това как и до каква степен си влияят социалната среда и предприемачът, как и до колко зависят предприемачите от средата, едно не може да се отрече и това е фактът, че предприемачите променят обществото. Сама по-себе си социалната структура не дава „обяснението“ за разликите между предприемачите (а следователно и икономиките) в отделните страни, но съставлява значителна част от него. За мнозина предприемачите се явяват и своеобразни лидери в сферата на икономиката.

Подобен тип динамични като поведение и мислене хора намират поле за реализиране на предприемаческия си потенциал, т. е. на способността си да „правят нещата по нов начин” в различни сфери на стопанския живот. Говорейки за XIX век, обаче, основната област, в която се реализира тяхната енергия, е индустрията. Затова и често, когато се говори за предприемачи от този период, се има предвид най-вече индустриалци. Макар че предприемачите могат да извяват себе си и в други стопански сфери като например банките и търговията, именно в индустрията, в областта на производствата, те реализират най-пълно себе си. Това са личности, моделирани изцяло от идеала за индивидуална автономия, освободени до голяма степен от общностните (в смисъл на семейни и роднински) връзки, склонни да приемат нещо за по-добро, само защото е ново. Те са хора, ръководени от това, което М. Вебер нарича “духът на капитализма”. Често пъти тяхното поведение се определя и като девиантно по отношение на цялото, но по-скоро подобна група хора може да бъде считана за своеобразен елит в икономическата сфера и съответно в процеса на модернизация.

Появата на предприемачите-индустриалци в западноевропейските общества несъмнено изиграва огромна роля в модернизационния процес. Това обаче не значи, че хора с подобна психична нагласа са характерни само за западноевропейската културна среда. По-скоро би могло да се твърди, че в Западна Европа за първи път се създават – в XVIII и XIX век – подходящи условия, за да се реализира потенциала на тези хора, за да излязат те начело на модернизацията в икономиката, а до голяма степен и в цялостния модернизационен процес. Това пък от своя страна съвсем не означава, че са необходими някакви предварителни условия, предпоставки, които да бъдат реализирани, за да се разчита на положителен резултат. Не, по-скоро в Западна Европа за първи път се случва подобна среща в точните “условия” с точните “хора”. В останалите части на света характерните за западноевропейската реалност “предпоставки”, според Ал. Гершенкрон намират “заместители”, които изиграват същата роля. Може би най-показателен пример в случая отново е развитието на Япония след средата на XIX век. Иначе казано, появата на западноевропейския предприемач-индустриалец не е уникално явление, а по-скоро закономерност от развитието на обществата в тази част на света. Тази специфична група е част от елита, осъществяващ модернизацията като цяло. Те могат – и се появяват – и в други части на света, като най-добре успяват там, където обществата най-умело адаптират своята уникална култура към изискванията на модернизационните процеси.

Ако горните разсъждения за модернизацията, икономиката, предприемачите-индустриалци и за връзките между тях са верни, то те биха могли да послужат при обяснението на неуспехите в модернизационните процеси в страните извън Западна Европа и в частност в балканските страни от края на XIX век. Развитието на последните се определя като неуспешно, поне в сферата на стопанската модернизация. Част от обяснението за това би могло да се търси в особеностите на балканските предприемачи-индустриалци. За съжаление обаче изследвания, посветени специално на тази част от социалната и икономическа балканска история, още повече в сравнителна перспектива, почти не са правени.

Класическа интерпретация на връзката между балканското стопанско развитие и модернизация и държавата може да се види в обобщаващата публикация на Джон Лампе и Марвин Джексън „Balkan economic history: From imperial borderlands to developing nations“ от 1982 г. Според двамата автори балканското стопанско развитие в новото време очертава специфичен модел на полу-успешна реализация на западноевропейските „модели“, акцентирайки върху факта, че националните държави от региона са едни от първите догонвачи в края на XIX и началото на XX век. Сходни са заключенията и на Майкъл Паларе, който концентрира вниманието си върху балканския XIX век, но отдава неуспехите отново на доминацията на политиката (държавата) над икономиката. До голяма степен въпросните интерпретации се дължат на отдавна отбелязаното и коментирано по най-различни поводи водещо място, което изиграва държавата в модернизацията на балканските общества, икономики и култура. Или с думите на един от сериозните изследователи на този проблем: „Държавата е основен двигател за икономическата промяна в Източна Европа. Тя стимулира процеса на модернизация – тя развива сложна управленска система,

създава банкова система, насърчава развитието на определени производства ... успява ... да постигне растеж на частния производствен сектор, осигурявайки протекция, субсидии и данъчни облекчения за частните инвеститори...“. И въпреки че констатацията се отнася като цяло до Източна Европа, при аргументацията примерите от балканския регион заемат значително място.

Същият автор посочва, че балканските общества са изправени пред тежката задача да постигнат „модерното“, разбрано като капиталистически растеж и индустриализация, с неефективно селско стопанство (доминиращ сектор в икономиките и ангажиращ огромния процент от населението), с неразвита градска мрежа и градско население и с висящата задачата да постигнат „националните си идеали“. В голяма степен модерното на Балканите в края на XIX и началото на XX е свързано с промени в стопанството и с индустриализацията в сферата на производствените процеси. В процесите, обобщавани в понятието „индустриална революция“, балканците се включват относително късно, едва във времето, в което Европа изживява своята „втора индустриална революция“.

Изооставането при тези фундаментални преобразувания, довели до категорична промяна на света и човечеството, не се определя само от липсата на суверенни държавни структури или липсата на достатъчно ресурси – финансови, човешки или организационни. Вероятно причините са другаде, тъй като във всяка от нововъзникналите държави в региона се полагат усилия за създаване на собствена индустрия. Това е модерният начин на производство и всяка от тях постига резултати, които не са за пренебрегване, макар и да са далеч от стандартите на водещите нации от XIX век.

Силното присъствие на държавата в развитието на балканските индустрии е безспорен факт и като инвеститор в предприятия, и като регулатор на пазара, и като основен контрагент на стоки. Това обаче далеч не е патент на балканците, а е по-скоро характеристика на повечето общества, късно влезли в модернизационните процеси, за които става въпрос. Въпросът за държавната намеса и държавния протекционизъм би следвало да е обект на отделно и то монографично изследване, което да обхване различните изследователски гледни точки и подходи и резултатите от протекционистичните мерки върху отделните клонове на индустрията. Въпреки това силно е статистко начало обаче, развитието на балканската индустрия изобилства от примери за инициативност и предприемчивостта на частни лица – занаятчии, търговци, обикновени наемни работници, дори преподаватели във Висшите училища и офицери от запаса. Създадените от тях предприятия демонстрират и забележителна виталност. Много от тях се развиват успешно до средата на XX век, а онези, попаднали в социалистическите държави от региона, стават – след национализацията им – основа на големите индустриални комплекси, характерни за практиките на спомената стопанска система. Всичко това дава достатъчно основание да се обърне по-специално внимание на балканските предприемачи-индустриалци, именно като специфична част от модернизационните елити и то в смисъла на хората с най-висока цена в процесите, модернизиращи икономиката. Перспективата пред едно изследване на ролята на балканския индустриалец оправдава усилието от подобно начинание, именно с възможността да се разкрият някои пренебрегвани до този момент особености на балканската модернизация, особено в нейния стопански аспект.

ГЛАВА 2. СРЪБСКОТО КНЯЖЕСТВО/КРАЛСТВО И СРЪБСКИЯ ИНДУСТРИАЛЕЦ

Получавайки независимостта си през 1878 г. с решенията на Берлинския конгрес, сръбското княжество се изправя пред сериозната задача да остави окончателно в миналото си османското наследство и да докаже пред Европа, че заслужава мястото си сред европейските държави. За да се случи това, е необходимо да се положат сериозни усилия, както в областта на политическата модернизация на страната, така и в трансформацията на стопанската сфера от живота на сръбското общество. Именно този втори аспект е във фокуса на следващите страници. И тъй като модерното стопанство през XIX век е индустриалното стопанство, то на сръбската държава ѝ се налага да поеме по нелекия път на изграждането на различни видове промишлености в държавата.

2.1 Основата

Тази задача не е никак лека и това може лесно да се разбере като се хвърли, макар и само бегъл поглед върху демографското състояние на сръбската държава в края на 70-те и началото на 80-те години на XIX век и развитието на демографските процеси до началото на XX век. Както отбелязват съвременници, Сърбия в разглеждания период е рай за бедняка, а самите сърби мислят за нея като за страна, в която няма други хора, освен селяни. В действителност от края на 70-те години на XIX век до 1910 г. структурата на сръбското общество слабо се променя. Населението нараства от 1284000 през 1870 г. на 2911701 през 1910 г., а процентът на градско население се променя от 10,2 % през 1874 г. до 13,2 % през 1910 г. Изводът, който се налага и който е направен доста отдавна, е, че урбанизацията, в смисъла на включване на селото в градската цивилизация, а не механично преселване на селяните в „градовете без граждани“ не се състоява в Сърбия до 1912 г. Въпреки че има голям брой населени места, кичещи се с определението „градове“, на практика столицата Белград е единственият по-голям град в кралството (с население около 90 000 жители през 1910 г.).

Тази структура на сръбското общество и особеностите на „градовете“ и градските жители намира своето отражение и в заетостта на стопански активното население (между 15 и 65-годишна възраст) в отделни икономически отрасли. Относително достоверни данни за това има само за самия края на XIX век, но картината едва ли ще да е била по-различна в предходните или в следващите години, имайки предвид и факта, че именно последните години на XIX-тото столетие съвпадат с тенденцията към повишаване на относителния дял на градското население, посочена вече по-горе.

Най-големият брой (85-90%) от активното население имат за основно свое занимание селското стопанство. Заетите в областта на индустрията и занаятите са едва около 6%. В тази графа попадат занимаващите се с минно дело, металопреработка, производство на машини, оръжия и инструменти и заетите в химическата, текстилната, кожарската, хартиената, дървопреработващата и хранително-вкусовата промишленост. До 1900 г. е видим ръстът в абсолютни стойности на ангажираните във всички групи по занимания. Като цяло, през 1893 г. 86% от населението се занимава със селско стопанство, останалите 14% са ангажирани във всички останали икономически отрасли. Това съотношение едва ли се променя съществено в следващите години, имайки предвид и вече посоченото отношение между градско и селско население.

Така очертаните тенденции съвсем не са обнадеждаващи за развитието на промишления сектор в балканското кралство. В действителност желанието за развитие на индустрията в Сърбия съществува още от 40-те и 50-те години на XIX век, когато се появяват първите искания за позволение за строеж на фабрики и съответно са и първите успешни опити в тази посока – фабриката за стъкла на Аврам Петронийевич, край Ягодина (1846 г.), правителствената текстилна работилница в Сърбия, наричана „фабрика“, в Топчидер, близо до Белград (1852 г.), без да споменаваме различните рудници и т. нар. Арсенал или Тополивница в Крагуевац.

Като цяло условията в Сърбия в последната четвърт на XIX век не са най-подходящите за създаване на индустриални предприятия. И причината не е само в демографските особености, описани по-горе. На първо място годините след 1878 г. не са най-добрите за провеждане на износно-ориентирана, подчинена на правилата на свободна търговия стопанска политика. Световната селскостопанска криза (1873-1896) засилва тенденциите към протекционистични мерки сред индустриалните държави. След период от 20 години свободно търгуване повечето европейски държави въвеждат защитни митнически тарифи след 1879 г., а след 1892 г. и ги завишават. По този начин много от важните пазари остават на практика затворени за външна селскостопанска и промишлена продукция. Това означава, че индустриалните предприятия в изостаналите държави могат да разчитат единствено на вътрешния пазар, при условие, че бъде защитен със съответните митнически тарифи и предимства при изпълнение на държавни поръчки. Тази констатация важи с пълна сила и за сръбското кралство.

Широко изтъкваното наличие на евтина работна ръка далеч не е предимство. Възможните наемни

работници в повечето случаи нямат необходимата компетентност и са наемани единствено като неквалифициран персонал, съответно с ниско заплащане. Това последното трудно може да повлияе при набирането на работна ръка измежду селското население – просто работата във фабрика не предлага по-висок стандарт на живот от работата в селското стопанство – още повече, че селяните в Сърбия се ползват с особено внимание от страна на голяма част от управляващия политически елит. Представителите на династията Обреновичи смятат селяните и дребните собственици за своя основна социална опора и подкрепят поредица от мерки, които имат за цел да ги предпазят от икономически затруднения. Приети са закони за раздаване на държавна и общинска земя на безимотни и малоимотни (1861 г.) и такива за забрана за конфискуване на поземлени участъци от кредитори (1836 г., 1873 г.), с което се поставят пречки пред пауперизацията на част от населението в селата. Най-малко десет са подобните закони и законови разпоредби в периода 1836-1914 г. които гарантират къщата, някаква част от обработваемата земя и от добитъка на даден стопанин срещу евентуална продажба поради задлъжнялост. При това тази решимост да се защити минимум селскостопанска собственост е присъща на всички политически партии, с изключение на уставобранителите.

В резултат на тази политика земеделието, вместо облекчение и ориентиране към пазара, среща значителни трудности. Нарастващият брой на населението води след себе си намаляване на площта на и без това малките парцели земя, които са собственост на едно семейство (стопанство). Постепенно са усвоени земите, подходящи за земеделска обработка, вкл. гори и пасища. Това намалява възможностите за традиционни методи за отглеждане на добитък, най-вече свине. Този основен за сръбските селяни източник на доход е обременен допълнително от периодични проблеми за износ на свине на австро-унгарските пазари. Това, обаче, не рефлектира в обръщане към производство на земеделски култури, напр. зърно, основно заради малкия размер на земеделските стопанства. Към това трябва да се добави и предмодерното ограничаване на селскостопанското производство до задоволяване на собствени нужди. В по-голяма част от разглеждания период връзката на земеделците с пазара остава съвсем слаба и държавата преднамерено поддържа тази тяхната изолация.

Описаната ситуация в селското стопанство на Сърбия в малка степен облагодетелства развитието на индустрията като основен дял от икономиката на държавата. Въпреки това обаче, сръбското княжество (от 1882 г. кралство) се опитва да развива и този дял от икономиката си. Това естествено става с активната намеса на държавата под формата на различни стимули и гарантирани привилегии за частните инвеститори и чрез пряко участие на държавата при създаването на промишлени предприятия. Зачатъците на индустрията в Сърбия се появяват още през първата половина на XIX век. Характерното за този период е, че предприемачите са основно чужденци, което е лесно обяснимо, имайки предвид тогавашните обществени и политически условия в Сърбия, липсата на достатъчно познания, техническа подготовка и капитал. Към това трябва да се добави и ограниченият интерес на държавата до 1878 г. към намеса в индустриални дейности, различни от свързаните с армията и военното дело. Едва от 1866 г. започва да се отделя повече внимание и на рудодобива. Именно в резултат на този си интерес сръбското правителство изгражда държавния арсенал в Крагуевац и щедро, макар и без особен ефект, финансира, т.е. индиректно подпомага, снабдяването му с метал от мините в Майданпек. Извън тези две дейности до 1873 г. държавата, въпреки заявления още през 40-те години на века интерес към индустрията, не предприема никакви конкретни мерки.

Вероятно това е така и поради факта, че в средите на имотните слоеве от сръбското общество до към началото на 70-те години на XIX век все още съществува известно двоумение по отношение на индустрията и индустриализацията на Сърбия. Аргументите „за“ и „против“ по-скоро разкриват личните интереси на спорещите, а не никакви принципни позиции. От една страна са богатите селяни заедно с имотните занаятчии и част от народните представители, които застъпват тезата за физиократската изключителност на селското стопанство като единствената алтернатива за „бъдеща силна Сърбия“. От друга страна са имотните търговски слоеве, търсещи печалба от дейност, различна от досегашната им. Такава възможност те виждат в индустрията, като не бива да се забравя, че те са и хората с най-ясна

представа и най-добри познания за света и не случайно именно от тях идват най-силните настроения в подкрепа на развитието на индустрия, поддържана от държавата. Вероятно именно второто лоби надделява в началото на 1873 г., когато по време на управлението на напредняците с министър на финансите Чедомил Миятович е приет първия закон за подпомагане на индустрията.

2.2 Посоката

Всъщност още през 60-те години на XIX век в Сърбия се приемат законови мерки, с които на предприемачите се дават определени облекчения. Собствениците на концесии са длъжни да се придържат строго към регламентираните привилегии, в противен случай им се отнемат концесиите. Пример за такъв закон е приетият през 1866 г. и споменат вече Закон за рудниците. Според него – рудните богатства остават държавни, но държавата може да ги отдава на концесия на частни предприемачи.

Законът за подпомагане местната индустрия от 1873 г. дава на потенциалните инвеститори концесия (повластица), с която се гарантират митнически облекчения при внос на машини, части за машини, суровини и други предмети, нужни за работата на предприятието (чл. 3). Освен това на концесионерите се дава право и на безмитен износ на продукцията им (чл. 4), а ако се налага и право на ползване на държавна земя (чл. 6) за строеж на фабриката. Към тези привилегии трябва задължително да се добави и гарантирането на петнадесетгодишни монополи върху производството на съответните артикули в границите на сръбската държава (чл. 2). Зад тези облекчения според част от изследователите прозира идеята да се привличат чужди капитали и инвестиции в индустрията, тъй като потенциалните сръбски инвеститори не разполагат с достатъчно средства. Аргумент за това се намира в чл. 8 на закона, с който се гарантира специалното право на чужденци да получават земя за фабриките за срок от 30 години. Всеки отделен случай за даване на концесия-повластица се разглежда от Министерския съвет и всяка одобрена там концесия влиза в сила с издаването на княжески указ (чл. 9). Законът като цяло създава предпоставки за създаването на индустриални предприятия. До 1878 г., обаче, ефектът от него е незначителен. Извън предприятията, които условно можем да причислим към военно-техническия комплекс, през същата тази 1878 г. в княжеството има една тухларна, две дъскорезници, две пивоварни и няколко парни мелници. Малкият брой индустриални предприятия и фактът, че първата фабрика, ползваща се с привилегиите по този закон, започва да работи едва през 1882 г. показват най-малко две особености. Първо, че идеята за привличане на чужди инвеститори чрез такъв тип привилегии явно не сработва особено добре на сръбска почва поне едно десетилетие след приемането на закона. Причините за това могат да се търсят, както в нестабилната политическа обстановка в Сърбия и на Балканите във втората половина на 70-те години на XIX век, така и в някои специфики от сръбския, но и като цяло от балканския, бюрократичен пейзаж, най-вече ксенофобията и корупцията, които не бива да бъдат подценявани.

Втората особеност, която става ясна, е, че дори гаранции, като монополно право върху производството на даден артикул за срок от 15 години, не са в състояние да накарат не само чужди, но и местни потенциални инвеститори да вложат пари, в според тях, рисково начинание, каквото е едно индустриално предприятие без гаранции за пазар на продукцията, при липсата на квалифицирана работна ръка и при специфичните условия на сръбския пазар.

Към неблагоприятните за развитието на сръбската индустрия условия трябва да се добави и ефектът от неизгодния търговски договор, който Сърбия е принудена да подпише с Австро-Унгария през 1881 г., който налага стоките, идващи от двуединната монархия, да се облагат с по-ниски от общоприетите в Сърбия митнически такси. Така например максималното мито, което следва да се заплаща за внос на индустриални стоки, е определено на 6% от декларираната стойност. В същото време за сръбските индустриални и селскостопански стоки не се предвиждат такива изключения. Този договор е подновен през 1892 г. и продължава да действа до 1904 г., а именно нежеланието на сръбското правителство да поднови неизгодните условия по него довеждат до прословутата „Митническа“ или „Свинска“ война

между дунавската империя и балканското кралство, започнала през 1906 г.

Развитието на промишлеността получава подкрепа и от страна на интелектуалните кръгове. Сред „учените глави“ през 80-те години на XIX век преобладава мнението, че независимостта не може да се запази без икономическа самостоятелност, която е заплашвана от австро-унгарския експанзионизъм, изразен в търговските договори от 1881 и 1892. Това убеждение се поддържа от почти всички политически партии и от техните икономисти, повечето привърженици на немската икономическа школа.

2.3 Развитие при държавата-моща

Застоят в развитието на сръбската промишленост е преодолян през 80-те години на XIX век, въпреки австро-унгарския натиск. Първото по-голямо предприятие, основано след 1878 г. е фабриката за „аба“ на „Евгений Микел и комп.“. Вложеният капитал е с немски произход, има 48 души работници и 90 к. с. мощности. След четири години е открита и споменатата вече фабрика на братя Минх в Парачин, с чешки капитали, 33 к. с. мощности и 518 работника. През 1884 г. е открита Белградската фабрика за кокс с 65 работника и 25 к. с. мощности с местен капитал като сдружение. Пак с домашен капитал през 1886 г. е открита и текстилната фабрика на Антоние Попович в Лесковац (100 к. с. и 140 работници). През 1887 г. са открити фабриката за кибрит в Белград (56 к. с. и 102 работника), основана от белгиеца Морис Томас и фабриката за металообработка и леярство на Ранко Годжевац (20 работника и 8 к. с.). През 1889 г. е основана фабриката за стъкло в Ягодина с местен капитал (18 к. с. и 95 работници). На следващата година започва работа голямата тухларна „Баталак“ в Белград. До 1896 г., наред с тези осем големи предприятия, са основани още 6. Общият капитал, вложен в тези предприятия, е 7,3 млн. динара, предимно белгийски и чешки. Най-големите предприятия като капиталовложение са фабриката на братя Минх и Безименното дружество за осветление на Белград (Електрическата централа) основано 1892 г.

За очевидно по-благоприятната среда за създаване на индустриални предприятия по всяка вероятност допринасят и приетите през 80-те и първата половина на 90-те години на XIX век поредица от закони, имащи за цел да стимулират, не само фабричното производство, но и стопанското развитие на Сърбия. От 1884 г. започват да действат закони за защита на мострите и моделите и за търговските марки. През същата година се приема закон за производството и продажбата на барут. Съществен принос по отношение на индустрията и икономиката има правителството на Радикалната партия, управляващо от 1889 до 1892 г. Освен закона за държавната класна лотария за стопански цели (1890) и Закона за основаване на сръбското параходно дружество (1890), радикалите ускоряват даването на концесии според закона от 1873 г. В много от случаите права за създаване на привилегировани предприятия се дават на чуждестранни инвеститори с идеята, че без тяхното участие сръбската индустрия трудно би се развила. Пример в това отношение е Закона за даване на изключителни привилегии за срок от 15 години на английския гражданин Алфред Уилям Маршал за изграждането на модерна кланица и фабрика за преработка на свинско месо в Ниш. Пак при управлението на това правителство е удължен и срокът на концесията на предприятието на Минх в Парачин. Отново при същото управление е дадена и концесия за производство на коприна на италианеца Еразмо Марио.

Особено положителен ефект върху индустрията има приемането на Закон за акционерните дружества през 1896 г. Чрез него се увеличават възможностите за концентриране на капитал и се улеснява достъпа до кредити. Много предприятия от съществуващите под различни форми до този момент бързо се реструктурират в акционерни дружества, а новосъздаваните също се организират под такава форма.

Роля за развитието на индустрията има и създаденото през 1882 г. Министерството на народното стопанство (Министерства Народне Привреде /МНП/). То има задачата, наред със селското стопанство и търговията, да следи и за развитието на индустрията и да прави предложения за даване на концесии. През 1891 г. към това министерство се създава Стопански Съвет (Привредни Савет), отново при управлението на Радикалната партия. Този Съвет се състои от 15 души и има за задача да предлага законопроекти, да дава мнение за развитието на икономиката, в това число и на индустрията.

Едно от първите начинания на този съвет е създаването на Правилник за приложение на Закона за подпомагане на индустрията от 1873 г. В резултат на анализа, който се извършва за МНП, Съветът стига до извода, че предприятията, създадени по закона от 1873 г., са предимно малки фабрики, с малък капацитет и капитал, което не отговаря на целта на този закон. Именно, за да се прецизират условията за даване на концесии, се изработва споменатият правилник. В него се посочва, че, за да се ползват от привилегиите по концесиите си, промишлените заведения трябва да имат 25 работници или да дадат парична гаранция, че за срок от 1 година ще създадат предприятие с толкова наети работници. Освобождаването на вносни суровини от мито зависи от това дали има такива суровини в Сърбия и ако такива могат да се намерят и в кралството, се заплаща мито или се използват сръбските. Този правилник определено има ефект, тъй като много малки предприятия започват да се разширяват и да осъвременяват машинния си парк.

До 1898 г., когато е приет по-обширният нов закон за подпомагане на местната промишленост, има всичко 88 молби за *повластици* (концесии), като от тях са одобрени 62 и 26 са отхвърлени. От всички отхвърлени молби осем са на чуждестранни предприемачи (вкл. сърби, чужди поданици), една молба е за създаване на смесено предприятие, а останалите са резултат от местни инициативи.

Интензивността на откриване на нови концесионни предприятия може лесно да се проследи. Въпреки напредъка и очевидното нарастване на броя на предприятията в периода 1882-1898 г., все пак резултатите не са задоволителни. Още повече, че при одобрени и дадени 62 позволения за изграждане на предприятия през 1898 г. трайно работят само 26. Към това трябва да се добави и относително малкият размер на създадените предприятия (средно 65-66 работници). Ако вземем, както предлага Н. Вучо, само фабричните заведения, които имат повече от 20 заети работника, то, опирайки се на данни на анкета на МНП, през 1898 г. в Сърбия има само 14 заслужаващи внимание предприятия, сред които само 4 са с над 100 работници.

Вероятно това състояние на индустрията не удовлетворява държавата. Все пак целта е да се създадат едри промишлени предприятия с възможности да се конкурират с чуждите фабрики. Приетият правилник за приложение на закона от 1873 г. е само временно решение. Паралелно с него в МНП започва подготовката на нов, по-детайлен и всеобхватен закон. Част от проблемите с концесионните фабрики по всичко изглежда идват и от правната бъркотия, която настъпва по времето на управлението на крал Александър I Обренович (1889-1903). В конституцията от 1888 г. има член (177), според който *повластици* се дават само със специален закон. Това, според Министерството на правосъдието, означава, че за всяка концесия следва да се приеме отделен закон. Впоследствие, обаче, Конституцията от 1888 г. е заменена с тази от 1869 г., в която не се споменава нищо за покровителстване на индустрия, а това създава недоразумения. Паралелно с това не отслабва и натискът от страна на Австро-Унгария да не се подпомага местната индустрия в Сърбия. Всичко това създава ситуацията, в която започва да се дискутират варианти за нов закон за подпомагане на местната индустрия.

2.4 Развитие под крилото на държавата-майка

В архива на МНП са запазени четири варианта на проекти за такъв нов закон. Първият от тях е с дата 02.01.1895 г., следващите два не са датирани, а последният е от май 1896 г. Във всеки от тези документи богато се черпи от съседския, най-вече българския, опит. Като че най-оригинален, т. е. с най-малко чужди заемки, е третият вариант. Всеки от вариантите е разгледан на заседания на Държавния съвет, но до разискване в Скупщината е допуснат четвъртият проект. Именно той е приет като закон на 14.07.1898 г., обнародван на 16.07.1898 г. с указ на Александър Обренович и влиза в сила като „Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)“.

Облекченията, които предвижда законът се опират на съществуващите в Сърбия традиции (Закона от 1873 г. и Правилника от 1895 г.), като добавят и някои нови положения. В чл. 3 са изброени всички облекчения, които предприятията могат да получат. Наред с утвърдените още от 1873 г. митнически

облекчения при внос на машини, части за машини, суровини и други предмети, нужни за създаването и работата на предприятието, се добавя освобождаване от държавни, окръжни и общински преки данъци, предимство при ползването на водоизточници, разрешение да добиват безплатно от държавни и общински земи материали (камъни, пясък, дървен материал и т.н.) за изграждане на фабриките.

Още по-важно – със същия този чл. 3, т. И, се разрешава ползване на държавната железница за превоз на товари при цени с 25 % по-ниски от установените държавни тарифи. Със следващият чл. 4 се подсигурава и пазар за продукцията на индустриалните предприятия, ползващи се от привилегиите на този закон. В него се постановява, че за нуждите на държавните, окръжните, срезските и общинските институции ще се закупуват стоките, произведени от фабриките, ползващи се със защитата на коментирания закон, дори тогава, когато са на цени с 10% по-скъпи от средните цени на лондонските, парижките, берлинските и виенските борси. И в добавка към това, за да се осигури пазар за всички привилегирани предприятия, ако дадена стока се произвежда от повече от една фабрика, то поръчката се разпределя между всички съобразно мащабите на предприятието. Предприятията, които могат да се ползват от защитата на този закон, трябва да отговарят на следните условия: да имат най-малко 50 000 динара вложен капитал или да наемат 50 работника; да работят по съвременни методи; да гарантират, че 5 години след започване на работа поне половината от работниците, ще бъдат сръбски граждани; да основат работнически фонд за обезщетение на работниците и техните семейства в случай на болест или смърт и да се грижат за обучението на младите работници (чл. 5). Последните две условия показват и определено ниво на социална ангажираност, която законодателят се опитва да вмени в задължение на бъдещите (а и на вече доказалите се) индустриалци. Срокът на привилегиите по този закон е десет, в редки случаи двадесет години, от дата на издаване на Кралския указ за съответното предприятие (чл. 6 и 7). Много важна промяна, настъпила с приемането на новия закон за подпомагане на индустрията, е отменянето на правото на монополно производство за определен период от време в даден бранш. Според новите разпоредби започват да се дават по повече от една концесии (за разлика от закона от 1873 г.) в различните клонове на индустрията.

Извън обсега на този закон остават онези индустрии, които по мнението на сръбската държава се справят добре без нуждата от специална подкрепа. Такива са мелничарската и пивоварната промишленост, които, особено втората, са пример за добро развитие, без държавно покровителство. Рудодобивът също е изключен от групата на привилегированите предприятия, макар че в чл. 2 е записано, че от даваните привилегии могат да се възползват и предприятия, които преработват руди. Всъщност за добива на ценни метали, неметали и минерали в Сърбия продължава да действа Закона за рударството от 1866 г. На практика рударството се превръща в онзи клон от индустрията, който привлича най-много чужди капитали.

Ефектът от новия режим в областта на индустрията не може да бъде оценен еднозначно. От една страна започва да се увеличава броят на индустриалните предприятия. Броят на ползващите се с протекциите на Закона от 1898 г. предприятия достига 162 през 1908 г. (без мелниците, пивоварните и рудниците) и 465 през 1910 г. (от които 229 мелници и 9 пивоварни и 55 рудодобивни и въгледобивни мини).

Към това трябва да се добави и фактът, че за периода 1899-1908 г. в МНП постъпват 141 молби за концесии, от които 110 са одобрени, а 31 са отхвърлени. По оценка на М.-Ж. Чалич до 1905 г. над 60 предприятия получават право да се ползват от мерките за подпомагане, но МНП по-късно отнема концесиите на част от инвеститорите. Вероятно става дума за нови предприятия, тъй като общият брой на фабриките, с възможност да ползват привилегии по Закона от 1898 г. за въпросната година, е доста по-голям.

От друга страна повечето от тези предприятия са малки и като вложен капитал, и като ангажирани мощности, и като наети работници. Р. Джунисийевич привежда като пример броя на работниците. През 1908 г. от 162 концесионни предприятия в Сърбия 74 (45,7%) са малки предприятия с до 10 работника, 7 са с работници между 10 и 20 и само половината са с работници над 20 души. Тези малки предприятия са

преди всичко дъскорезници, използващи водна тяга. Нещо повече, средният брой на заетите работници не се променя в сравнение с предния период, дори леко намалява (62-63 работника, срещу 65-66 за периода до 1898 г.).

През 1908 г. на първо място по брой предприятия е Белградският окръг – 59 (от тях 43 с повече от 20 работници). Втори и трети по брой предприятия са съответно Чачакският и Пиротският окръзи, но там всички без едно предприятие (фабриката за килими в Пирот) са с под 10 постоянно заети работника. Втори като брой големи предприятия (т.е. такива с над 20 работници) е Вранският окръг със 7 (от общо 8) големи фабрики.

Някои изчисления на базата на тези данни, показват доста проблематичното влияние, което Закона от 1898 г. оказва върху ръста на предприятията. Ако изключим предприятията от Белградския окръг от общия брой и преизчислим средно заетите работници се получават следните числа: 103 фабрики с 5388 заети работника, което прави средно по 52-53 души в предприятие. В същото време само в Белградския окръг средно заетите в едно индустриално заведение са 79-80 души. Ако изключим и Вранския окръг, то картината добива още по-интересни краски. Без двата водещи по брой на големи предприятия окръга в Сърбия числата добиват следния вид: 95 фабрики, с общо 4624 ангажирани работници, което прави средно по 48-49 души. В същото време само във Вранския окръг ангажираността е средно 95-96 души в предприятие. Нещата стават почти катастрофални ако от общия брой предприятия и ангажирани работници се изключи и Крагуевачкият окръг, в който, въпреки че има само 5 предприятия заради военния завод (Арсенала) средната ангажираност в едно фабрично заведение е 265-266 души. Ако се изключи само този окръг, то числата общо за Сърбия ще са следните: 157 предприятия, 8748 работници, средно по 55-56 работници в предприятие. И накрая, ако се изключат едновременно фабриките от Белградския, Вранския и Крагуевачкият окръг (т.е. трите окръга с най-голям брой едри предприятия според броя на заетите работници), то картина става следната: 90 предприятия, с общо 3925 работника и средно по 36-37 души в предприятие. Тези преизчисления показват, че по отношение на нарастването броя на големите предприятия (като ангажираност на работна ръка) новият закон не успява да постигне целите си, защото въпреки увеличението на броя на предприятията като абсолютна стойност, промяната, по показател средна заетост на работници, е минимална в сравнение с годините преди 1898 г. Именно това дава основание за скептично отношение към приноса на коментираната законодателната мярка към развитието на индустрията в сръбската държава.

Част от изследователите, анализирайки ефектите от този закон, изтъкват и факта, че много малко предприятия реално получават помощ от държавата. Според М.-Ж. Чалич 10 години след приемането на закона (т.е. през 1907 г.) съществуват само 34 „субсидирани предприятия“ срещу 93, които не получават държавна подкрепа. Тук отново не са включени мелниците и пивоварните, оставени, както беше посочено вече, извън действието на закона. Това значи, че едва всяко 4-то предприятие получава помощ от държавата. На същото мнение е и Дж. Лампе, който посочва, че Законът за подпомагане на местната промишленост от 1898 г. облагодетелства само 1/5 от отговарящите на изискванията предприятия в Сърбия.

Всичко изложено до тук прави проблемна еднозначната оценка за влиянието на закона върху промишленото развитие. В същото време извън всякакво съмнение за наблюдателите остава положителния ефект, който изиграва т. нар. Митническа война с Австро-Унгария от 1906 до 1910 г. Най-видимата промяна, която настъпва в годините на Митническата война, е промяната в структурата на сръбския износ като експортни дестинации. Ако до 1905 г. около 86% от сръбския износ се реализира на австро-унгарския пазар, то през в периода 1906-1910 г. този процент се срива до 26%. За сметка на това значително нараства делът на стоки, продавани на пазарите в Германия (24,5 % в периода 1906-1910 г. срещу 5,2 % между 1901-1905 г.), Белгия (14,6 % в периода 1906-1910 г. срещу малко над 1 % между 1901-1905 г.), Турция (15,7 в периода 1906-1910 г. срещу 2,8% между 1901-1905 г.). Тази промяна същевременно отразява и нарастването на обема на сръбския износ като цяло – от средно годишно 66 386 000 дин. за периода 1901-1905 г. на 84 443 000 дин. средно годишно за 1906-1910 г. Макар че

статистическите данни за последните две предвоенни години (1911-1912 г.) показват значително възвръщане на позициите на австро-унгарския пазар за сръбски стоки – 42% от общия износ, ясно е, че ситуацията е променена и то в полза на балканската държава.

За развитието на индустрията в Сърбия в този период е важно да се наблюдава какъв е процентът на индустриални артикули в износа и какъв е ефектът от отварянето на сръбския износ към различни пазари върху създаването на нови фабрични предприятия? Според данните на Н. Вучо фабричните предприятия между 1905 и 1910 г. се увеличават с 41 предприятия, което означава нарастване с приблизително 44% спрямо началната година. Приложено към числата, посочени от Р. Джунисийевич, изчислението показва появата на 51 нови предприятия или нарастване с 54%. Малко по-различно стоят нещата при Х. Зундхаусен, при който нарастването в абсолютни стойности е 118 предприятия, което в проценти е приблизително 220%, но тук трябва да се имат предвид някои особености в данните на немския учен за 1905 г. За да получим някаква относително обективна картина, би следвало да комбинираме данните от тримата изследователи, като използваме най-достоверните числа. Така за 1905 г. би следвало да се доверим на Н. Вучо и Р. Джунисийевич, имайки предвид, че и двамата изнасят официалните данни от Статистически годишник Кралевине Сърбије, а за 1910 г. по същата логика следва да приемем данните на Х. Зундхаусен, тъй като са взети отново от официалната статистика на държавата. Така се получава следната картина при комбиниране на информацията: за 1905 г. – 94 предприятия, за 1910 г. – 172, което означава увеличение със 78 нови предприятия за периода и нарастване като проценти с приблизително 83%.

За да оценим какъв е реалният ефект върху сръбската индустрия, следва да сравним данните с предходен период. Логично е за такъв да се приеме периодът между 1899 г., първата, в която се прилага новият закон за подпомагане на местната индустрия и 1905 г., последната преди Митническата война. Броят на индустриалните предприятия за посочените начална и крайна години е следният: 1899 г. – 30, 1905 – 94. Това означава нарастване в абсолютни стойности с 64 предприятия и увеличение в проценти с приблизително 320%.

Очевидно нарастването в годините между 1906 и 1910 е факт. Сравнявайки обаче процентния растеж, то предходният период е доста по-забележителен. Естествено далеч по-обективно е сравнението в абсолютни стойности, което също показва съществено увеличение на броя на предприятията, но и то съвсем не е толкова заслужаващо внимание. Все пак различието е налице, още повече, че става въпрос и за по-кратък период от време – 7 срещу 5 години. Така че в аспекта „увеличение на броя на индустриалните заведения“ митническото противопоставяне между Дунавската империя и балканското кралство като че ли оказва благоприятен ефект върху развитието на индустрията в Сърбия. Разбира се, остава отворен въпросът дали действително създадените нови предприятия заемат нишата, освободена от австро-унгарския индустриален внос, каквато теза се прокрадва в част от изследванията.

Що се отнася до втория аспект „дял на индустриални артикули в износа“, ситуацията е доста по-неясна. Официално дялът на промишлените стоки в общия износ на сръбското кралство за периода 1906-1910 г се променя от 33,70 % през 1906 на 29,30 % през 1910. Не става ясно какви индустриални стоки изнася сръбската държава и дали има промяна в структурата на индустриалния износ. Още повече от 1906 г. действат нови митнически тарифи, което прави много трудно сравнението с предходните периоди. Дори солидните усилия на Х. Зундхаусен по посока обобщаване на историческата статистика на Сръбската държава не успяват да намерят задоволителен отговор на въпроса за дела на индустриалните стоки в общия износ. Това, което може да се проследи с висока степен на достоверност, е намаляването на дела на износа на живи животни от средно 35,6 % в края на XIX век (1896-1900 г.) на 8,9 % за периода 1906-1910 г. и почти двукратното увеличение на дела на т.нар. „други стоки“ (вкл. полезни изкопаеми, руди, дървесина, конопени изделия) от 19,1% между 1896- 1900 г. на 35,1% в периода 1906-1910 г. Именно в този последен процент попадат и индустриалните стоки, но трудно може да се направи някаква разбивка по отрасли и да се прецени кои стоки са най-силно повлияни (в положителен или отрицателен аспект) от ограниченията, наложени на австро-унгарските индустриални стоки.

Очевидно периодът 1906-1910 г. е време на подем за сръбската индустрия, но е трудно да се оцени еднозначно дали основен катализатор на този процес е именно Митническата война с Австро-Унгария. Остава открита възможността да става въпрос за ускорение на вече съществуващ процес, ако гледаме абсолютните стойности на нарастване или просто за продължаване на процеса, с типичното за по-късните фази забавяне на темпа, предвид съществуващата вече база, ако обърнем внимание предимно на процентните отношения. Всяка една от тези хипотези не е за пренебрегване и има аргументи в своя подкрепа.

Вероятно един по-обективен индикатор за ефектите от държавните политики (закони, промени в митническите тарифи) върху развитието на индустрията е относителният дял на индустриалните стоки в брутния вътрешен продукт (БВП) на Сърбия в края на разглеждания период. Използвайки изчисленията на М. Паларе за БВП на Сърбия, можем да констатираме няколко факта по отношение на индустриалното развитие в Балканското кралство. През 1910 г. БВП на сръбската държава е 658 130 000 фр. фр., което прави 226,03 фр. фр. на глава от населението. Без да дава ясно определение за това кои производства включва в понятието „едра промишленост“ М. Паларе отбелязва, че едва 4,5% от БВП на Сърбия е резултат от усилията на индустрията. По-внимателният анализ на изнесените от британския специалист данни показва, че под „едра промишленост“ той разбира предприятията от минната, химическата, металообработващата, текстилната, електрическата, кожната индустрии, както и индустриите, свързани с обработката на камък и стъкло и хранително-вкусовата промишленост. Не става ясно защо например дървопреработващата и месопреработващата промишлености не са включени в горния списък. Не става ясно и в коя категория попада „Арсенала“ в Крагуевац, едно от най-големите, ако не и най-голямото индустриално предприятие в Сърбия до 1912 г. М. Паларе не дава обяснение и каква е разликата между промишлеността за „храни и напитки“ и тази за „преработка на селскостопански продукти“. Всичко това дава достатъчно основание да се усъмним в категоричността на оценката на британския учен за относителната тежест на промишлеността, на едрата промишленост, ако приемем, че под това обобщаващо понятие М. Паларе разбира предприятия, покриващи определенията според законите от 1898 и 1910 г.

Малко по-различна ще бъде картината, ако се обърнем към една друга класификационна схема за промишленостите, считани за „едри“ – тази на Дж. Лампе. Според него индустриите, заслужаващи внимание в Сърбия, са следните: тютюн и кибрит (държавен монопол), мелничарска, пивоварна, месопреработваща, текстил, захарна, кожи, химическа, дървопреработваща, металопреработваща, строителни материали. И тук има някои неясноти и слабости – липсва електродобивната, липсва миннодобивната промишленост. Отново не става ясно, къде, ако въобще е отчетен, е поставен споменатият „Арсенал“ в Крагуевац. Ако, обаче, комбинираме разбиранията на двамата британци за заслужаващата внимание промишленост и изчислим отново относителната тежест на индустрията, на едрата, на значимата индустрия, в сръбския БВП, то ще се получи доста по-различен от посочения от М. Паларе резултат. Общата стойност на дела на едрата промишленост във френски франкове, според данните М. Паларе, след комбинирането е 95 212 000 дин. и 32,77 дин. на глава от населението. Това прави 14,47% от БВП. Дали този процент е успех или провал е въпрос на интерпретация. Безспорен факт обаче е появата в структурата на сръбската икономика на индустрията като основен дял.

Интересна информация се получава при анализ на дяловото разпределение и съответно значимостта на отделните клонове. Най-голям дял, според комбинираните данни на М. Паларе и Дж. Лампе, има месопреработващата индустрия на стойност 63 582 000 фр. франка или 9,7 % от БВП, ако към това се добави индустрията за храни и напитки (включваща със сигурност в себе си мелниците и пивоварните) с нейните 14 712 000 и 2,2 % от БВП, съвсем спокойно можем да заключим, че най-важният дял от промишлеността в Сърбия е именно хранително-вкусовата с общ относителен дял от БВП 11,9%.

Тези изводи като цяло съвпадат с наблюденията на М.-Ж. Чалич, според които съществената разлика в ранната фаза на индустриализацията между Западна Европа и Югоизточна Европа е централното място, което заема именно хранително-вкусовата за сметка на текстилната промишленост,

както е в класическата схема на Индустриалната революция. По изчисления на М.-Ж. Чалич този клон от индустрията обхваща 47% от производството на цялата сръбска промишленост през 1898 г., докато през същата година текстилната индустрия е само 7%. През 1910 г. делът ѝ вече е 55%, докато текстилната едва достига 8%. Успехът на хранително-вкусовата промишленост може да се обясни и с факта, че селското стопанство е доминиращ сектор в икономиката на Сърбия, което дава възможност на предприятията от този клон на индустрията да преработват местни и евтини суровини, до които има лесен достъп. Не е за пренебрегване и фактът, че в този сектор преходът от занаятчийско към индустриално производство е извършен плавно и с по-малко инвестиции, отколкото в други клонове на индустрията. В някаква степен предприятията от хранително-вкусовата индустрията не са изложени на такава чужда конкуренция, както например тези от текстилната индустрия. Най-важното обаче е достъпът до външен пазар (австро-унгарския) на преработеното и консервираното месо и брашна. Не случайно именно месопреработвателните предприятия имат най-висок относителен дял в БВП. Несъмнено тук влияние оказват, както периодичните ограничения от страна на Дунавската монархия за внос на живи животни от сръбското кралство, така и специалният закон за подпомагане на кланиците, приет в края на 1905 г. и гарантиращ редица облекчения за подобен тип индустриални заведения.

Хранително-вкусовата промишленост включва най-различни клонове като с най-голямо значение за сръбската индустрия и икономика се оказват мелничарството (производството на брашна), преработката на месо (включително кланиците) и захарната индустрия. До 1910 г. мелниците не са част от подпомаганите предприятия. През 1905 г. пък е приет специалният Закон за подпомагане на кланиците. Стимулиране на захарната индустрия пък е един от аргументите при прокарването на Закона от 1898 г. с оглед голямото търсене на продукцията на сръбските пазари. Именно това привлича и чуждестранни инвеститори, готови да рискуват с капиталовложения в един сравнително добре подсигурен пазар.

В по-голямата си част, обаче, предприятията от хранително-вкусовия сектор са малки и като вложен капитал, и като ангажирана работна ръка. Анлизът показва, че средният вложен капитал в едно предприятие от мелничарския бранш е около 43 545 динара, а средно заетите работници са 4-5. Средногодишното производство е малко над 520 000 кг. за предприятие. За съжаление трудно може да се каже какъв е делът в действителната продукция на сръбската индустрия на другите клонове на хранително-вкусовата промишленост (кланици, консервни предприятия, захарни фабрики) по данните изнесени от Дж. Лампе. За 1910 г. са посочени 5 предприятия, преработващи месо с действителна продукция на стойност 4,6 млн. динара, за следващата 1911 г. производството е 21 млн. динара. За 5 фабрики в предходните 1908 г. и 1909 г. съобщава и официално известие до МНП. Според този официален документ, заетите в кланиците работници са 230, а производството възлиза съответно на около 5,5 млн. и 4,5 млн. динара.

В клона на захарната индустрия всъщност има само едно предприятие, но то е със значителни за Сърбия размери и като вложени средства, и като нает персонал. Става дума за захарната фабрика на Алфред Хаке, Юлиус Голдшмид и Макс Вайншенк в Чукарица, Белград, която е със 7 млн. динара основен капитал и 250 работници. За 1910 г. стойността на реализираното производство е 4 млн. динара, а за 1911 – 5 млн., но за тази последна година не е посочен броят предприятия. А последното е важно поради факта, че точно през тази последна предвоенна година в Белград започва работа втора голяма захарна фабрика с наименование „Сръбско-чешка захарна фабрика и рафинерия“ АД с основен вложител Пражката кредитна банка и капитал е около 10 млн. динара. За мащаба на начинанието говори и фактът, че в силния за фабриката сезон в нея са ангажирани над 400 души работници.

И последен пример за маломерността на по-голямата част от предприятията в хранително-вкусовата промишленост. Той се отнася до втората, сочена като добре развиваща се индустрия без нужда от държавна подкрепа – пивоварната. От общо 9 предприятия, съществуващи в бранша през 1908 г., само две наистина заслужават внимание. Това са пивоварната на Игнат Байлони и Синове и пивоварната на Джордже Вайферт. И двете са модерно оборудвани за времето си с предимно немски и австрийски машини. Вложеният в тях капитал е на обща стойност 2 747 252 динара, производството им за 1908 г.

възлиза на 72 456 хектолитра. Заетите в двете предприятия работници са 232, а приходът им възлиза на 2 564 476 динара. За същата година данните за целия бранш, т. е. за всички 9 предприятия, включително и двете току-що споменати, са следните: вложен капитал – 4 232 965 динара; производство – 108 396 хектолитра; работници – 364 и приход 2 918 763 динара. Изводът се налага от само себе си и дори не е нужно да бъде артикулиран. Все пак следва да се отбележи фактът, че обратно на мелничарския бранш, пивоварните намаляват като брой през годините, но увеличават обема на производството си, броя на заетите работници и приходите си – разбира се, най-вече благодарение на двете големи фабрики на Байлони и Вайферт.

Оказва се, че най-силно влияещият върху икономическия профил на сръбската държава индустриален клон, всъщност е представен от малки по мащаба на капиталовложенията и наетия персонал предприятия. Фактът, че тяхната продукция е с най-висок дял при формирането на БВП на Сърбия в годините преди войните, очевидно не означава автоматично, че именно фабриките от този сектор дават облика на индустриалната среда.

Справедливостта изисква да се отбележи, че и по-голямата част от предприятията в останалите сектори на индустрията, рядко впечатляват с обем на продукцията си, вложен капитал, наети работници или ангажирана двигателна сила. Някои изчисления, без претенции за абсолютна прецизност и изчерпателност, на база обобщената информация за 1910 г., изнесена от Х. Зундхаусен, дават доста ясна представа за количествените измерения на средната сръбска фабрика. Средният брой заети в едно индустриално заведение работници при общо 16095 и 465 предприятия е 34-35 души, а ако се изключи рудодобива и тютнопроизводството – 27-28 души. Средният вложен капитал е 133-134 хил. динара, ако се изключи рудодобивът – 121-122 хил. динара. Средната инсталирана мощност е 51-52 к.с., ако изключим рудодобива и електроцентралите – 33-34 к.с.

От една страна тези стойности потвърждават извода за по-скоро маломерния характер на преобладаващата част от предприятията – включително коментираните вече такива от хранително-вкусовия бранш. От друга страна, някои от клоновете далеч надхвърлят средните стойности и са особено интересни.

Металургичният бранш например прави впечатление с високите средни стойности на вложен капитал, заета работна ръка и инсталирани мощности. Така и не става ясно кои точно предприятия са включени тук. Друга група предприятия, които правят впечатление с размер над средния, са фабриките за стъкло и цимент. Тук категорично става дума за частни инвестиции, като двете посочени в източниците предприятия за стъкло вероятно са тези в Костолац и Парачин. Внимание заслужава и текстилната промишленост. Там на практика липсва държавното участие като преки инвестиции и целият сектор разчита на частна инициатива, при това преобладаващо местна. Фабриките имат средно по 69-70 к. с. инсталирана мощност и 221-222 хил. динара основен капитал. За сръбската ситуация в началото на ХХ век това са сериозни предприятия, а фактът, че са толкова много на брой и то с предимно местен капитал прави текстилния бранш особено важен.

Едва ли е случаен фактът, че именно центърът на сръбската текстилна индустрия – гр. Лесковац – се превръща и в символ на сръбската индустрия и индустриализация като цяло, спечелвайки си прозвището сръбски „Манчестър“. Въпреки че първата рентабилна фабрика със сериозни вложения, заети работници и инсталирани мощности, е дело на чужденци – Бертолд Минх и Карл Шумпетер, по-късно известна като фабриката на Братя Минх в гр. Парачин – успехът на текстилното производство в западната ни съседка се свързва най-вече с имената на лесковачките предприемачи от фамилиите Илич, Попович, Теокаревич и т.н. Три от шестте вълнено-текстилни, две от седемте памуко-текстилни и една от трите ленено-конопено-текстилни фабрики се намират в града и околностите му. Така сравнително малкият град в Южна Сърбия приютява 1/3 от отчитаната в статистиката текстилна индустрия.

Въпреки всичко обаче към 1911 г. индустрията съставлява само малка част от икономиката на Сърбия, а самата балканска държава по оценката на Дж. Лампе е класически случай за неразвитост (underdevelopment). Големите предприятия, с малки изключения, са големи само за сръбските и

балканските мащаби и по-скоро се доближават до средните за Европа размери и като инвестиции, и като инсталирана мощност, и като заети работници. Все пак нивата, които достига сръбското индустриално развитие в предвоенните години, следва да се отчитат винаги в съпоставка с практическата липса, поне по отношение на механизирано производство, на местна фабрична продукция само две-три десетилетия по-рано, макар че и една такава констатация би била коректна, единствено с уговорката, че става въпрос за сравнение с годините преди 1878-80 и то за частни предприятия, извън специалния интерес на държавата към военно-техническия комплекс в Крагуевац и рудодобивната промишленост.

2.5 Резултатите от обгрижването

Ефектът от намесата на държавата в индустрията, както се оказва, е доста дискусионен. От една страна държавата се опитва чрез непосредствени финансови облечения (помощ с капитал, освобождаване от данъци, основаване на държавни предприятия и т.н.), чрез данъчно, митническо и търговско законодателство, чрез политика в областта на съобщенията и комуникациите, чрез техническото образование да оказва влияние и подкрепа на онези клонове от индустрията, които не са развити в Сърбия. От друга, намесата ѝ се счита за една от основните пречки пред по-голямото участие на външни капитали, въпреки че често се изтъква несръбският произход на много от първопроходците в различни клонове на сръбската промишленост. В същото време източници на финансиране не липсват, особено в годините непосредствено преди войните. Едва ли в основата на проблема за неразвитостта на индустрията е и липсата на технически компетентни местни кадри, които да заместят чуждестранните работници най-вече от Чехия и други краища под хабсбургска власт в годините преди 1912 г, както твърди Дж. Лампе. По-скоро трудностите идват от зависимост на индустрията от моментните нужди на военната отбрана и воденето на освободителни войни, от размера на пазарното търсене и покупателната способност на населението, от възможностите за реализация на собствената продукция на пазара при силната конкуренция на вносните стоки от по-развитите страни и икономики, в крайна сметка и от възможността да се увеличава вложеният веднъж капитал. Всичко това предопределя неравномерността в развитието ѝ. Това са все фактори, върху които държавата трудно може да повлияе с ограничените средства и ресурси, с които разполага, още повече, че разглежданите тридесетина година са твърде кратък период за постигане на съществени резултати в областта на стопанското и индустриално развитие в условията на глобализиращ се пазар и икономика в края на XIX век. Проблемът на сръбската промишленост, както добре е усетен от М.-Ж. Чалич, е не толкова липсата на растеж, какъвто очевидно е налице, а по-скоро липсата на структурна промяна. Това, което се има предвид, е по-скоро промяна от индустрии, ориентирани към средства за лична употреба, към такива, попадащи в сферата на средствата за производство, нещо което се счита за основен признак за икономическо развитие.

Решението на тази задача е най-вече в ръцете на онези хора, дръзнали да рискуват и да се заемат с развитието на индустриални начинания. Думата е за предприемачите, независимо дали от местен или чужд произход.

Зад всяка една успешна (или неуспешна) инициатива стои личност, съдба, човек, който заслужава внимание и чийто действия в крайна сметка осигуряват успеха (или провала) на дадено индустриално начинание. Именно тези хора са отговорни за състоянието на промишлеността в Сърбия в навечерието на войните. Характеристика на тази обществена прослойка е в състояние да даде отговор на въпросите за застоя или „еволюцията без развитие“, в някаква степен и за характерните особености на сръбското икономическо развитие извън чисто количествените данни. Те показват как се „успява“ в специфичната стопанска сръбска среда от края на XIX и началото на XX век.

Самият факт, че съществува един приличен брой (между 20 и 40, в зависимост от критерия, който се прилага) успешно развиващи се, сравнително големи за сръбските мащаби фабрични предприятия към края на разглеждания период, отхвърля тезата на М.-Ж. Чалич за липсата на предприемачески слой с капитал и склонност към новостите. Тя е по-скоро права в твърдението си, че в Сърбия няма достатъчно

земеделци-капиталисти с желание за иновации, както е на Запад. Всичко това обаче идва да подчертае само действителната важност и особеното място, което имат предприемачите-индустриалци в развитието на сръбската икономика. Все пак успяват да се справят с повечето пречки, характеризиращи по-късното влизане в процеса и да организират добре работещи рентабилни фабрики за сравнително кратко време.

2.6 Лицата зад числата

Какъв е обобщеният социален профил на сръбския индустриалец-предприемач от края на XIX и началото на XX век? И въобще може ли да се говори за обобщен профил?

Анализът изисква няколко предварителни уговорки. На първо място, не може да се говори за единен социален профил за целия разглеждан период. Колкото и кратък да е разглежданият период като време, колкото и подвъпросни да са постиженията на сръбското индустриално развитие, не може да се отрече динамиката като отличителна характеристика на случващото се. Динамиката се отразява и на самите предприемачи. Един тип са рискуващите да се захванат с индустриални занимания в края на 70-те и началото на 80-те години на XIX век, доста по-различни са хората, изкушени от индустрията в началото на XX-тото столетие. Условно могат да бъдат разделени на две групи или на две вълни, всяка със специфичните си характеристики.

В първата влизат пионерите, първопроходците на сръбската индустрия. Онези хора, който започват от нищото или почти от нищото индустриалните си начинания. Като етнически произход те са местни, т. е. родени в Сърбия или чужденци, открили възможностите на балканската, в частност сръбската, благоприятна среда.

Местните индустриалци-пионери са обикновено на възраст между 30 и 40 години. Зряла за времето си възраст. Заниманията им преди ангажимента с промишлеността са разнообразни – предимно търговци и занаятчии, т.е. хора с някакво материално положение и обществена позиция, но има и хора на науката. Типични примери са Ранко Годжевац в Белград, Антоние Попович от Лесковац, Коста Шонда отново от Белград. В основата пък на повечето частни инициативи за изграждане на електрически централи от началото на XX-тото столетие стои личността на проф. Джордже (Джока) Станойевич.

Местните предприемачи от първата вълна не е задължително да се числят към най-състоятелните слоеве, както и не е задължително да се ползват непременно с добро име сред населението. Показателно е, че по-голяма част от фабриките на сръбските предприемачи са резултат от обединение. Така текстилното предприятие на А. Попович и съдружници е с първоначален капитал от 72 844 динара, събрани от петима души. Инициаторът за създаването на друга от лесковачките текстилни фабрики Коста Илич е мумджия (свещар), но има някои податки, че голяма част от състоянието си е натрупал от лихварска дейност, с което едва ли е бил особено симпатичен на съгражданите си.

Образованието на местните пионери рядко впечатлява. Със сигурност са грамотни, т. е. четат и пишат, макар че някои от тях трудно се подписват. Може би именно етническият произход или по-скоро месторождението и средата, в която израстват местни и чужденци, със съответните възможности е най-сериозната отлика между първата и втората вълна или група индустриалци-предприемачи. А и вътре в самата група. Чужденците не винаги са чужди и като етнос, но като цяло техният профил се различава от този на домораслите сръбски фабриканти. Чужденците от първата вълна са интересни, тъй като за тях Сърбия се оказва страна на неограничените възможности. Представители на тази част от първата група се превръщат в емблеми за сръбската индустрия и икономика от края на XIX и началото на XX век – Джордже Вайферт, братя Минх, фамилията Байлони. Добре се ориентира в сръбската среда и италианецът Петер Йозеф Клефиш. В някаква степен пример, макар и по-различен, за успешна кариера в индустриалното развитие на Сърбия, е българинът Стефан Бояджиєв.

Чужденците от първата вълна могат да се похвалят с доста добро образование. Дж. Вайферт например завършва търговско училище в Будапеща и селскостопанско училище с пивоварски профил в Мюнхен. Фердинанд Крен е с диплома за школуван бъчвар, както и Яков Байлони. Стефан Бояджиєв има

завършен втори клас на карловското класно училище. Алфред Хаке и Йосиф Финей са с инженерно образование. Вероятно на пръв поглед тяхното образование не е нищо особено, но на фона на образоваността в Сърбия в началото на периода, за които става въпрос, е сериозно.

Чуждите предприемачи в Сърбия имат и сериозен опит с индустриални начинания преди ангажимента си в там. Както споменахме Бертолд Минх и Карл Шумпетер имат фабрика в Моравско. Евгений Михел, друг текстилен предприемач, идва в Сърбия през 1889 г. и става директор именно във фабриката на братя Минх в Парачин, където отговаря за тъкачния процес. Два от тримата основатели на първата сръбска захарна фабрика – Алфред Хаке и Макс Вайншенк – се представят съответно за инженер от Магдебург и индустриалец от Регенсбург, а третия Юлиус Голдшмит е banker от Лудвигсхафен.

Често пъти чужденците, рискуващи в Сърбия, са и по-млади при старта на индустриалната си кариера в сравнение с местните предприемачи. Съществува известна условност при определянето на влизашите в първата и втората групи. Не е задължително това да става по едно и също време, т.е. има чисто хронологическо разминаване. Условно лицата, съставляващи първата група, концентрират своята дейност в периода 80-те и 90-те години на XIX век, но това съвсем не означава, че няма такива, които по характеристиките си да спадат към тази група, без значение че дейността им започва малко по-рано или малко по-късно. Основна характеристика е създаването на нови фабрики, независимо дали първи или поредните в Сърбия. Така например Дж. Вайферт попада в тази група поради факта, че изгражда изцяло нова модерна пивоварна, въпреки че е наследник на фабрикантска традиция. Създателите на първата захарна фабрика в Сърбия – Алфред Хаке, Юлиус Голдшмит и Макс Вайншенк – също попадат в тази група, независимо от факта, че тяхното предприятие започва работа едва в началото на XX век. Фердинанд Крен пък развива активната си дейност в балканската държава още преди някои от тези хора да са родени. Тази условност във времевите рамки засяга преди всичко чужденците-предприемачи, тъй като за местните, сръбски, индустриалци нещата изглеждат по-ясни, характеристиката им и социалният им профил са доста по-сходни и начинанията им като цяло стартират през последните две десетилетия на XIX век.

Втората вълна или група е съставена предимно от наследници на първопроходците. Това са хората, които доразвиват създаденото, разширяват фабриките осъвременяват ги. Тук трудно може да се говори вече за разделение местни и чужди, тъй като т. нар. чужди в много голяма степен вече са се „сърбизирали“, т. е. възприели са местните сръбски обичаи и нагласи. Може би най-показателен е примерът със сина на Яков И. Байлони – Игнат, кръстен на дядо си.

По отношение на образованието втората вълна предприемачи се отличава чувствително от пионерите. Всички са добре образовани със специално образование в зависимост от спецификата на индустрията, която развиват. Сериозното внимание, което се обръща на образованието, говори много и за манталитета на фабрикантите от условната първа вълна. Явно те добре осъзнават нуждата от специализирани познания в различни области от ръководенето на едно предприятие. От една страна добре образованият наследник е гаранция за успешно продължение на индустриалното начинание. От друга – прави зависимостта от външни, чужди хора, на които в една все пак патриархално-традиционна култура рядко се оказва пълно доверие, далеч по-малка. Синовете на Коста Илич получават техническо образование в Австро-Унгария и Германия. Мито Теокаревич също изпраща своите синове Владимир, Лазар и Светислав (Славко) да се обучават в чужбина. Те учат на различни места в Германия, Франция, Белгия и Англия. Глигорие Янкович, синът на фабриканта на сапуни от Крушевац със същото име, има гимназиално образование в Сърбия, след което завършва търговско училище във Виена. Светозар Годжевац, синът на Ранко Годжевац, фабриканта на метални изделия, завършва търговско училище в Любляна. Солидно е образованието и на сина на производителя на шоколад и захарни изделия Коста Шонда – Александър. Той завършва в Германия, в Брауншвайг, в периода 1897-1899 г. Михаил Косовлянин, синът на ягодинския пивовар Йован Косовлянин, учи в Бохемия тънкостите на производството на бира.

Като правило хората от втората група навлизат сравнително рано в бизнеса, веднага след

завършване на специалното си образование т.е. между 20-30 годишна възраст и за сравнително кратък период успяват да поемат управлението на предприятието. Почти правило е веднага след това да се премине към модернизация и разширение на предприятието.

Очевидно не липсват предприемачи в Сърбия. При това успешните далеч не са само „вносни“. Фамилиите Илич, Теокаревич, Годжевац съвсем спокойно конкурират Байлони, Вайферт, Минх на индустриалното поле. Предимството на чужденците, представители на условната първа вълна предприемачи, е като че ли най-вече заради по-високата степен на образованост и съответно по-широкия поглед към света. Това различие или изоставане бързо е преодоляно и втората група предприемачи е далеч по-хомогенна във всяко едно отношение, включително и образование. И в сферата на индустриалните начинания възрастта не се оказва порок – в този случай обаче по-скоро младостта не е порок. На младите, образовани наследници е гласувано доверие да управляват голяма част от фабриките и те се справят повече от добре. И тук някаква съществена разлика между сърби и чужденци (макар и много условно „чужденци“ по отношение на втората вълна) не се забелязва. На можещия и знаещия се дава възможност да реализира потенциала си. Отвореността към света води и до по-високата технологизация и търсенето на най-модерни за времето си методи и машини за производство.

Покрай индустриалците и създадените от тях предприятия се оформят и няколко индустриални центрове в периода 1878-1912 г. На първо място, разбира се, е столицата Белград, със своите няколко големи фабрики в текстилната, в месопреработващата и металообработващата. Тук са и двете най-сериозни предприятия от пивоварния бранш. На десния бряг на р. Дунав в сръбския столичен град се оформя дори специална индустриална зона. Като друг индустриален център се оформя гр. Лесковац. Това се дължи главно на текстилните фабрики в града и района около него. Макар и далеч от класическите характеристики за възникване на индустриален център, този южносръбски град успява да се наложи като водещ в индустриалния пейзаж и да „произведе“ цяло поколение предприемачи с влияние, далеч надхвърлящо рамките на града, дори и на Сърбия. Парачин е другият сериозно засегнат от индустриалното развитие градски център. Това се дължи най-вече на голямата текстилна фабрика в града и предприятието за производство на стъкло. За съжаление, текстилното предприятие на братя Минх престава да работи в годините непосредствено преди Балканските войни, но това не променя мястото на града в сръбското индустриално развитие. Ягодина също заслужава мястото си сред индустриалните центрове в Сърбия, благодарение на сериозните фабрики, занимаващи се с месопреработване, производство на стъкло и пивоварната на М. Косовлянин. До някаква степен повлиян от индустриалното развитие е и Крагуевац, но там единственото сериозно предприятие е държавния „Арсенал“ и тенденциите в развитието на града са доста противоречиви. Фабрики има и на други места в Сърбия, но те или са твърде малки като размер, въпреки че са възприемани като такива от държавата и населението, или не успяват да окажат сериозно влияние върху съответните населени места. Дори в голям град като Ниш не успява да се създаде сериозна индустрия в разглеждания период.

2.7 Равносметката

От изнесеното до тук става ясно, че за период от малко над 30 години развитие в областта на индустрията има и като абсолютни показатели, и като относителни стойности. Появява се специфична социална група от предприемачи- фабриканти. Оформят се някои индустриални центрове или поне градове с потенциал да се превърнат в такива. Защо тогава говорим за неуспешно развитие, за еволюция без развитие, за неуспешна индустриализация? Защо, въпреки всички положителни тенденции, относителният дял на индустриалната продукция при формирането на такива важни икономически показатели като БВП остава твърде незначителен? Дори защо хората, впуснали се в индустриални авантюри не се превръщат в примери за подражание, оставяме настрана типичната завист към успелия и богатия човек?

Част от обяснението може да се търси в сравнително краткия период, през който сериозно се

развива индустрията в Сърбия. За 30-35 години, дори във втората половина на XIX век, трудно могат да се постигнат сериозни промени. Само за пример, индустриалният еталон на XIX-тото столетие, британският град Манчестър, се превръща в истински център на модерна промишленост в средата на века след 70-80 години развитие, което се отразява и на демографския, и на архитектурния, и на социалния облик на града. Очевидно сръбските градове нямат това време. Войните (двете Балкански и Първата световна) идват, образно казано, твърде бързо и променят коренно ситуацията в Сърбия.

Основен проблем е и свитият пазар. Градското население в Сърбия през 1874 г. е 138 710 души или 10% от цялото население, през 1884 г. с увеличената след 1878 г. територия градското население вече е 235 887 души или 12,4%, през 1900 г. е 351 015 души или 14%, 1905 – 347 418 или 12,9%, 1910 г. – 384 822 или 13,2%. Промисленото производство на каквато и да било стока разчита преди всичко на реализация сред градското население, тъй като именно то е населението, което не разчита само на произведеното в рамките на т. нар. задоволяващо се стопанство. Последното е характерно преди всичко за традиционните общности, живеещи в малките градове и в селата. Сърбия, като предимно селска като население и селско-стопанска като основно занимание на населението, не предлага никак добри перспективи – с малки изключения – пред местната индустрия за реализация на продукцията ѝ. Тенденцията е процентът на градското население да се движи около 13. Повечето градове са такива по-скоро поради административните си функции и населението им често пъти води живот по-близък до този на селската част от сръбския народ.

От тук произлиза и може би най-сериозният проблем – обвързаността с държавните доставки и като цяло с помощта от държавата. Това обаче далеч не е патент само на сърбите или на балканците. По-скоро става въпрос за характеристика на повечето общества, късно влезли в процесите на модернизация и индустриализация във втората половина на XIX и началото на XX век. Въпросът за държавната намеса и държавния протекционизъм би следвало да е обект на отделно изследване, което да обхване различните изследователски гледни точки и подходи, и резултатите от протекционистичните мерки върху отделните клонове на индустрията в различни точки от света. Въвежданите мерки за защита на местната промишленост в Сърбия не са приумица на политическия или икономическия елит на балканската страна. През последната четвърт на XIX век протекционистични закони и митнически тарифи се въвеждат в Германия през 1879 г., Франция през 1881 г., Италия 1887 г., Румъния през 1887 г. Самите предприемачи в Сърбия, независимо от произхода си, твърде бързо се ориентират към търсене на помощи от държавата. Някои от тях се оплакват и от пречките, които създава държавата пред тях. Така държавата се превръща в основен фактор за оцеляването и развитието на предприятията. Част от сръбските изследователи считат, че основен проблем е и състоянието на фактическа зависимост от австро-унгарските пазари и стоки и съответно митническите ограничения, които е принудена да търпи сръбската индустрия и икономика до 1906 г. Със сигурност този фактор оказва влияние, но едва ли е от решаващо значение, имайки предвид, че въпреки опитите да се създават пречки пред някои сръбски фабрики, няма сведения за фалирвали предприятия в резултат на преки или косвени действия от австро-унгарска страна. Част от индустриалните заведения дори си доставят машини и суровини именно от териториите на Дунавската монархия.

В крайна сметка големият въпрос, който следва да бъде поставен, е не защо Сърбия не става индустриална държава, а защо успешните примери остават изолирани явления? А успешни примери за индустриални начинания и дори за начални етапи на индустриализиране на отделни населени места има, което пък до някаква степен влиза в противоречие с основната теза на М. Паларе за като цяло неуспешното икономическо развитие на балканските национални държави след 1878 г. Част от тези примери определено демонстрират предимствата на една национална икономика и индустрия. До известна степен самият британски историк дава обяснение защо успешните примери си остават по-скоро изключение и този отговор е най-сериозно аргументиран в частта, засягаща доминацията на политическото, в най-общ смисъл, над икономическия прагматизъм и донякъде съществуващата в Сърбия и останалите балкански държави корупционна среда. Но остава широко поле за размисъл и то в много посоки за другите възможни обяснения като влиянието на предприемачите върху стопанските процеси; техническа обезпеченост и

актуализация на машинния парк в предприятията; връзката държава-индустрия извън доста проблематичното покровителствено законодателство и т.н. Всеки един от тези аспекти може и следва да бъде предмет на специално изследване. Най-добрият начин да се разкрият спецификите на балканския индустриален пейзаж и развитие, обаче, е сравнителният анализ на две (или повече) икономики и техните прилики и разлики, на чийто фон да се открият типично балканските от по-общите проблеми и предимства на изостаналите. Именно на това е посветена следващата част, занимаваща се с българските отговори на модернизационните, разбирани като индустриализационни, предизвикателства.

ГЛАВА 3. БЪЛГАРСКОТО КНЯЖЕСТВО/ЦАРСТВО И БЪЛГАРСКИЯ ИНДУСТРИАЛЕЦ

Възстановената с решенията на Берлинския конгрес през 1878 г. българската държава и по-важно българското общество, чиято еманация и проекция се явява тя, имат да решават дори по-сложна задача от сръбските си съседи. И ако политическата модернизация е хронологически „първата форма на действителна модернизация на българското общество“, то модернизацията на стопанския живот е задача от друг порядък. Веднъж получило възможност за самостоятелно развитие, българското общество трябва да се заеме с решаването ѝ, което в контекста на идеите и тенденциите на деветнадесетото столетие означава преди всичко индустриализация в най-широк смисъл.

3.1. Основата

Първоначално, по сполучливия израз на Румен Аврамов, копнежът по модернизацията приема простата и разбираема форма на неистово желание „да сме като другите“. Чисто човешкият потенциал, който следва да осъществи тази „задача“, съвсем не обнадява. По подобие на Сърбия и българската държава в периода до 1912 г., т. е. в края на XIX и началото на XX век е „селска“ държава. Дори е определена така от един като цяло доброжелателен външен наблюдател. Това означава, че основната част от населението освен, че живее в населени места със статут, различен от градския (т. е. села, но и махали, и колиби), е ангажирана като стопанска активност в аграрния сектор. Това последното прави много трудно модернизирането на икономиката и превръщането ѝ в индустриална. А че това не е просто субективно усещане на отделен наблюдател, сочат и данните на официалната статистика 1880 – 19,3% градско население, 1887 – 19,3%, 1892 – 20%, 1900 – 19,9%, 1905 – 19,6%, 1910 – 19,1%.

Най-кратко тази тенденция може да бъде синтезирана по следния начин: българското общество не успява на практика да реализира някакъв сериозен скок по отношение на урбанизационния процес. Дори и да има нарастване на абсолютните стойности на градското население, дялът на „гражданите“ от цялото население на страната остава непроменен. Нещо повече – след 1900 година, когато статистическата информация става далеч по-акуратна, се забелязва ясно изразена тенденция по-скоро към намаляване на процента на градско население. Официалната статистика по това време „таксува“ като градове 80 населени места, но някои от тях са такива, само поради вменените им административни функции на околийски центрове. Селищата с население над 20 000 души към средата на 80-те години на XIX век са 6 – Варна, Пловдив, Русе, Сливен, София, Шумен – и едва 8 през 1910 г. с присъединилите се към тази група Плевен и Стара Загора. Така за целия период 1880-1910 г., за който има относително достоверна количествена информация, средният процент градско население в България възлиза на 19,57% за периода 1880-1910 г. с лека тенденция към намаляване на относителния дял в края.

Тази доминация на селския сегмент от населението не остава само в рамките на пространственото разположение, а има своето отражение и в стопанската ангажираност. Официалната статистика доста подробно отбелязва активното и неактивното население. Според обобщените данни, публикувани от един най-авторитетните български статистици, Кирил Попов, процентът активно население през годините се мени както следва: 1887 – 53,5%, 1892 – 54,7%, 1900 – 51,0%, 1905 – 52,5%.

В същото време и ангажираността в основните стопански сектори на активното население през

годините е подробно отразена, спазвайки обаче възприетата от статистиката класификация и номенклатура: Производство на сурови материали – 1887 г. – 74,3%, 1892 г. – 74,0%, 1900 г. – 74,9%, 1905 г. – 77,1%; Обработка и употреба на сурови материали – 1887 г. – 14,1%, 1892 г. – 18,0%, 1900 г. – 15,1%, 1905 г. – 14,7%; Управление и свободни професии – 1887 г. – 3,0%, 1892 г. – 4,4 %, 1900 г. – 5,4%, 1905 г. – 5,0%; Други и неопределени професии – 1887 г. – 8,6%, 1892 г. – 4,4%, 1900 г. – 5,4%, 1905 г. – 5,0%.

На пръв поглед нещата изглеждат наред и страничният наблюдател лесно може да се съгласи с твърдението, основаващо се на тези данни, че ангажираното в промишлеността в края на XIX и началото на XX век население е между 14 и 18 %. Внимателното вглеждане в детайлите обаче, показва доста различна картина. Занятията, които биха могли да бъдат отнесени към по-общата категория „Индустрия и занаяти“ ангажират 13,52% от активното население, което съответства на посоченото от К. Попов за същата година. По-внимателно вглеждане в числата, обаче, поставя под съмнение подобен процент, тъй като въпреки опита да се детализират, отделните „занятия“ остават доста съмнителни.

Далеч по-реалистични изглеждат данните, описващи особеностите на стопанския пейзаж в началото на XX век. Вярно е, че те не се вписват съвсем в традиционно оптимистичния наратив, описващ развитието на българската държава и общество в годините непосредствено преди Балканските и Първата световна война, но това не е достатъчно основание да бъдат пренебрегнати.

Дейностите, които държавата разпознава като част от категорията „Индустрия и занаяти“ отразяват и детайлното разпределение, което официалната статистика прави за отделните индустриални клонове. По този начин за ангажираните в този сектор относителният дял е 7,37% от активното население през 1900 г. и 7,04% през 1905 г. Общия брой на стопански неактивното население, повлияно от тези дейности (членове на семействата им), както и съвкупното число и процент от общото население на зависещите от индустрията и занаятите – съответно 144 659 и 11,1% от неактивното и 359 096 и 8,9% от цялото население.

Това означава, че ангажираните в сферата на „индустрията и занаятите“ в България в периода 1878-1900 трудно надхвърлят 7-7,4% от стопански активното население на страната. В същото време „превъзходството“ на заетите в сферата на селското стопанство е повече от категорично – 1887 г. – 73,45%, 1892 г. – 72,82%, 1900 г. – 81,14%, 1905 г. – 82,55% – с тенденция по-скоро към увеличение на относителния дял. Останалата част от населението е заета с администрация, свободни професии, армия, полиция, правосъдна система и т. н. Очевидно такава структура на обществото и по-скоро трайните тенденции, които могат да бъдат забелязани, дори и при наличния проблематичен статистически материал, не дава много оптимизъм за възможните успехи в процеса на изграждане на местна индустрия.

Всички тези разсъждения и уточнения преследват две цели. От една страна да се изясни, в общи линии, какъв е относителният дял от населението на България, потенциално засегнато (пряко или косвено) от процеса на индустриализация. Вторият аспект е, като че ли по-важен, тъй като с подробните уточнения се дава относително добра представа за потенциалните възможности за развитие на фабрични производства и предприятия в българската държава и общество в периода между 1878 и 1912 г. от гледна точка на човешкия ресурс, но и от гледна точка на пазарните възможности. Огромният процент, ангажирани в селскостопанския сектор и живеещи в населени места, определяни като села, махали и колиби, означава, че над $\frac{3}{4}$ от населението на България на практика трайно остава в рамките на традиционното стопанство с крайно ограничени връзки с пазара, поради спецификата на самозадоволяващата се икономика. По думите на един изследовател българският селянин страда от „неуспешната или недоуспяла модернизация на селото, [което] на свой ред се оказва пречка пред модернизацията на държавата“ и това в голяма степен се отнася и за изграждането на национална индустрия.

Подобна индиферентност към участието в пазарните отношения на по-голямата част от обществото означава ограничени възможности за печалби и развитие на индустрията. Като се добави и твърде ограниченият брой на население, което живее в градовете и по-важно живее „по градски“, т. е.

разчита на пазара за задоволяване на основните си потребности, картината на трудностите и пречките, пред които е изправено развитието на местната промишленост, става почти пълна. Нужно е само още да се добави и многократно разглежданото в специализираната литература негативно влияние на вносните индустриални стоки с по-добро качество и конкурентни цени и песимистичните оценки относно потенциала за развитие на местна индустрия ще бъдат напълно оправдани.

3.2. Посоката

Съвсем естествено в подобна социална среда, в която селското стопанство е не просто основен стопански ангажимент на огромната част от населението, а начин на живот със специфична култура, традиция и манталитет, въпросът за мястото на индустрията в стопанската политика на държавата не може да бъде оставен без внимание. Своя пик дебатът индустрия или земеделие в българския обществен живот достига в началото на XX век, когато мнение изказват доста от обществено активните за времето си персони, без особено значение на професионалната им компетентност и подготвеност. Един от най-активните protagonисти на държавния протекционизъм, покровителстващ промишлеността, бъдещият водещ икономист и професор в Софийския университет Георги Данаилов, през 1900 г. смята, че в България има условия за развитие на индустрията, без да отрича потенциала на земеделския сектор. На противоположното мнение е Димитър М. Яблански, който смята, че България трябва да наблегне на развитието на селското стопанство. В полемиката се включват и други интелектуалци и политици от това време като Петър Габе, Годор Влайков, Димитър Благоев.

Забележителното е, че, с някои маргинални изключения, въпросът за предимството на земеделието или на индустрията в държавната политика се появява, доста след като държавата вече полага сериозни грижи в посока подпомагане на индустрията. Общото усещане е, че „ако България останеше страна чисто земеделска, поминъкът и благосъстоянието на народната маса рискуваха да бъдат изложени на случайните природни стихии“ и „не би била в положение да изравнява актива и пасива на своя баланс на външна търговия и износът на нейно злато би попречил за събирането на богатства и капитали, каквито са необходими за всяко културно развитие“. Подобно отношение и то проявено на най-високо ниво, като че ли прави напълно оправдана оценката на Р. Аврамов за подкупващо простото представяне на алтернативите – земеделие или индустрия; патриархалност или парично стопанство; отваряне или протекция на икономиката – рамкиращи обществения дебат, който е силно неравнопоставен, доколкото откритите поддръжници на архаичния класицизъм са малко и слаби, а модернизационната идея изглежда почти очевидна.

От друга страна, още в първите години след Освобождението въпросът за специално отношение към местната индустрия под формата на „покровителство“ е обсъждан в Народното събрание. В Третото Обикновено народно събрание Григор Начович обобщава накратко предимствата и недостатъците от една покровителствена политика спрямо промишлеността. „Покровителството на местната индустрия е добро нещо и ний трябва всички да го желаем, но ... [т]ова покровителствуване трябва да си има своята мярка. Когато едно правителство твърде много покровителствува някои клонове на индустрията, тогава производителите се облягат на това покровителство и индустрията остава в пелени.“ Всъщност до края на деветнадесетото столетие дебатът по-скоро е ограничен именно до решаването на дихотомия – покровителстване на всяка цена или отказ от всяка защита с цел усъвършенстване.

Първите опити за подкрепа на местната индустрия са от началото на 80-те години на XIX век с приетото през 1882 г. „Временно положение за развитието на родната промишленост“, изготвено във връзка с искането на самоковци да се купуват подкови за конницата и дрехи за войската от тях, както е било преди 1877-1878 г. Според него, българските стоки се предпочитат на търгове за държавни доставки, дори ако цената им е с 15% по-висока от чуждата. В края на следващата година е приет и „Закон за развитие на народната промишленост“, утвърден с указ на 16.12.1883 г. С него се нарежда всички стражари, полицейски, горски и митнически, както и разсилните и войската, да се обличат с местни

вълнени платове (шаяци и аби) (чл. 1 и 2). Същото важи и за обувките на въпросните категории служещи (чл. 3).

Едва в началото на 90-те години има ново раздвижване по въпросите, касаещи индустрията и нейното подпомагане. Народното събрание разглежда няколко искания за концесии на различни фабрики в България, които по принцип са приети, но не се реализират. В хода на разискванията на условията за даване на тези концесии се появяват и конкретни предложения за изработване на общ закон за насърчение на индустрията и може би не е изненада, че първото такова идва от свързания с габровските текстилни фабрики Христо Конкилев, по това време народен представител. Определено идеята за подкрепа на индустрията в страната е намерила много поддръжници и се приема добре и от управляващите. В началото на 1892 г. е приет „Закон за снабдяване на войската с предмети за съоръжение с облекло, храна и разни други потребности“, който общо взето гарантира монопола на местната индустрия върху доставките за армията. През същата година първият български земеделческо-промишлен събор, свикан във връзка с Пловдивското изложение, на който присъстват 81 души от различни окръзи на страната, излиза с „постановления“ по въпросите на земеделието и промишлеността. Тези „постановления“ имат характер по-скоро на препоръки към правителството. Частта, отнасяща се до индустрията, е разработена от Иван Евст. Гешов. В нея, съвсем в духа на времето, едновременно се разглеждат проблемите, стоящи пред занаятчийското съсловие и се обръща специално внимание на промишления сектор. Посочвайки като пример въведения в Румъния няколко години по-рано (през 1887 г.) закон за подпомагане на индустрията, съборът препоръчва подобна мярка да се приеме и в България, като старателно са изброени привилегиите, с които се ползват индустриалните предприятия в северната българска съседка. В добавка, на правителството се предлага да осигури дългосрочни договори за доставка на „местни произведения и материали“ за нуждите на армията, полицията и други държавни органи. Явно тези препоръки са възприети от управляващата Народно-либерална партия, тъй като още през ноември същата година министърът на финансите Григор Начович внася законопроект за насърчение на местната промишленост, в които са включени всички изисквания от „постановленията“ – за индустриални предприятия с право да се ползват от предимствата на предвидения закон се смятат всички с основен капитал 20 000 лв. и ангажирани поне 20 работника. Предвижда се те да бъдат освободени от „даждия и мита“, както и да се ползват с намаление от услугите на държавните железници. Предложено е и исканото предпочитание на местни пред чужди „индустриални изделия“, дори при 10% по-високи цени. Предвиждат се също така безплатни терени за строеж на фабрични сгради и пътища, ако е необходимо. Единствената причина този законопроект да не бъде приет е външният натиск от страна на Австро-Унгария, която се опасява, че законът ще оцети именно вноса на индустриални стоки от двуединната монархия в балканското княжество.

Очевидно конюнктурата в началото на последното десетилетие на XIX век е твърде благоприятна за прокарване на законодателство в подкрепа на местната индустрия. В същото време изглежда, че промените в митническите тарифи от края на 80-те години насетне не дават очакваните резултати, тъй като почти всяка насърчителна по отношение на местната индустрия инициатива настоява за специално внимание върху митата и митническите тарифи. Дори в мотивите за приемането на Закона за насърчение на местната индустрия се посочва, че подобен набор от мерки, каквито са предвидени там, са необходими, тъй като за България е невъзможно да покровителства своята индустрия чрез високи митнически тарифи за конкурентни вносни стоки. Така с началото на управлението на правителството на д-р Константин Стоилов през 1894/95 г., наред с промените в политическия живот, се слага началото и на специалното отношение към индустрията.

3.3. Развитие без протекция в две „България“

Преди обаче да се анализира самият закон и ефектите от него, е редно да се обърне внимание на периода, в който индустрията в България се развива, без да разчита на особено внимание от страна на държавата. Всъщност индустриални предприятия се създават и работят доста преди приемането на

споменатия закон от 1894/95 г. Нещо повече – българският индустриален пейзаж в края на 70-те и през 80-те години на XIX век съвсем не е *tabula rasa*, нито пък липсва опит от предходните години. Опити къде по-успешни, къде не дотам, са правени в последните десетилетия преди 1878 г. На практика обаче, предосвободенското натрупване на капитали, не играе особено важна роля в създаването на индустриални предприятия в периода след Освобождението. От 279 по-богати български фамилии в навечерието на 1877-1878 г. към 1900 г. се срещат само 82 имена като представители на новосформираната индустриална прослойка. От най-богатите българи в средата на 70-те години на XIX век с капитал над 1 млн. гроша (приблизително 250 000 златни френски франка или лева) остава само Евлоги Георгиев. Все пак 15 от предприятията, влизачи в състава на т. нар. насърчавана индустрия, т. е. отговарящи на заложените там изисквания за обем на вложен капитал, наети работници и т. н., водят своето начало именно от времето преди 1878 г.

Дали всички тези фабрични предприятия действително отговарят на някакви норми за индустриално производство? Т. е. дали те са организационно, технически и икономически обособени производствени единици, включващи необходимия сграден фонд, технологии и технически средства и употребяващи голям брой еднотипни машини, чието внедряване е пространствено и организационно координирано и води до типизирано серийно производство, предимно за непознати купувачи, извършвано от голям брой постоянно заети работници? Отговорът е – по-скоро не. Очевидно тук става дума по-скоро за предприятия, които в началото на XX век, когато е проведена „Анкета за насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г.“, основен източник на коментиранията информация, са част от едрата българска индустрия и в анкетните листове са посочили доста ранни години на възникване, в опита си да се покажат като фирми с история и солидно име. Всичко това дава достатъчно основание за съмнение в достоверността на изнесените данни. За съжаление трудно може да се установи до каква степен посочените предприятия са реално индустриални и дали има други подобни фабрики към 1880 г., поради липсата на съхранена документация и поради склонността на изследователите на местната история на поголемите градски центрове да преувеличават значението на създаваните там индустриални заведения.

Все пак физиономията на българската индустрия в следващите десетилетия се оформя от реализираните в следващите години сериозни индустриални начинания. Първите фабрики в следосвободенския период се създават в сферата на хранително-вкусовата и текстилната индустрии. Още през 1880 г. е подновена работата в бившата фабрика на Добри Желязков в Сливен, наета от дружество „Напредък“ по препоръка на поддиректора по финансите на Източна Румелия – Константин Хаджикалчев. Успехът на това начинание окуражава участниците в него и през следващите години мнозина от тях създават собствени вълнено-текстилни предприятия в Сливен и околностите.

В началото на 80-те години на XIX век трима от основните участници в дружество „Напредък“ – Стефан Саръиванов, Годор Кювлиев и Панайот Попович построяват фабрика под името „Стефан Саръиванов и Сие“ в близкото Новоселско дефиле.

През 1883 г. е положено началото на още едно от емблематичните сливенски предприятия – фабриката „Недев и Саръиванов“. Инициативата е на други двама участници в дружество „Напредък“, Димитър Г. Саръиванов и неговия зет Недю Хаджииванов.

Тези три ранни фабрики определено имат успех. Подобен, а в някаква степен дори по-бляскав, успех има и първата габровска фабрика. През 1881 г. предприемчивият габровски гайтанджия Иван К. Калпазанов сключва съдружие със своя клиент и приятел търговеца Петко Цокев, като последният дава 1/3 от капитала за бъдещата фабрика.

Успехът на тази фабрика насърчава и други габровци да предприемат подобни начинания. Първият, който поема по пътя на Калпазанов, е Христо Р. Бобчев. През месец ноември 1883 г. Бобчев инициира създаването на дружество за строеж на фабрика, в което освен него влизат неговите приятели и роднини братята Стефан, Иван и Цанко П. х. Стойчеви, Велчо Евстр. Рашеев, Христо Гъдев, Стефан Недев и Стефан Медарев. Фабриката носи името на първия български княз – Александър.

Хранително-вкусовата промишленост също привлича вниманието на предприемчиви българи и

чужденци в първите години след 1878 г. Особен интерес има към създаването на мелници и пивоварни. И за двете, традиции от периода преди Освобождението не липсват. Според Анкетата от 1909 г. за периода до 1885 г. са създадени общо 5 предприятия от пивоварния бранш, като първото (фабриката „Св. Петка“) е създадено още през 1878 г. в гр. Русе. В Шумен истинското бирено производство в промишлени мащаби започва едва през 1882 г., когато група местни „активисти“ основават „Българско пивоварно дружество – Шумен“. През същата година нова пивоварна е открита и в Русе. Неин собственик става австрийският поданик Йохан Хаберман. Пивоварни се създават и в София и това са едни от първите индустриални предприятия в новата столица. През 1882 г. в бъдещия квартал на София, Павлово, се създава фабриката на Лазар Трифкович, сръбски поданик. Реалната работа започва едва няколко години по-късно през 1885 или 1886 г. Далеч по-успешно е другото пивоварно предприятие, създадено от чехите Иржи (Георги) и Богдан (Теодор) Прошек. Двамата братя оставят трайна следа върху столичния архитектурен, културен и индустриален пейзаж в периода преди 1912 г. В Пловдив, столицата на Източна Румелия до 1885 г., по подобие на столицата на Княжеството, също се полагат основите на пивоварно предприятие. И отново в основата му стоят чужденци. Този път швейцарци. През 1876 г. Рудолф Август Фрик и Фридрих Гаспар Сулцер, пристигат в Османската империя да работят за Източните железници на барон Хирш, където се запознават и със сънародника си А. Бомонти. След края на Руско-турската война те се установяват в Пловдив, където през 1879 г. стартират производството на бира в ограничено количество и с примитивна технология. Като важна фабрика в града по това време се оформя и създаденото още през 1884 г. предприятие за производство на сапуни „Родопска пчела“, собственост на руския поданик Пантелеймон П. Набодков и на българските му съдружници Костаки Пеев и Михаил Греков. Споменатият вече А. Бомонти създава спиртна фабрика вероятно през същата 1882 г. Всъщност фабриката е по-скоро резултат от фамилна инициатива на трима братя – Адолф, Карл и Валтер. Регистрирана е в Берн на името на Адолф, машинен инженер. Спиртна фабрика се основава и в София, Тя е резултат от концесия, дадена на френския гражданин Иполит Бержие през 1881 г. и заработва на следващата 1882 г.

Разбира се, основно внимание се обръща на мелничарския бранш поради изобилието от суровина и наличието на пазар. Голяма част от мелниците обаче не успяват да се превърнат в наистина големи индустриални предприятия. През 1882 г. в Бургас се създава предприятието на Иван Хаджипетров, станало по-известно като „Големи български мелници“. Почти по същото време модерна мелница се създава и в София от австриец Жул Вайс на брега на Владайската река. В другия край на София, край Подуене стартира подобно предприятие Лудовиг Партел, също австриец. Мелница се създава и във Варненско в село Гебедже от Михаил Колони.

Опити за създаване на предприятия с различна степен на успех има и извън текстилния и хранително-вкусовия бранш. В Русе през 1881 г. е създадена една от първите кожарски фабрики в България. Нейни основатели са далматинците Валентино Метесич и Тасо М. Елич. През 1883 г. във видинското село Буковец се основава и фабрика за производство на барут, като конкретният повод е повишаването на митото за внос на артикула. Собственик на фабриката е Тома Лозанов. Обикновено като важна фабрика се посочва и създаденото в столицата железарско предприятие на Август Шадеви.

От изложеното дотук става ясно, че до 1885 г. в двете „България“ – Княжеството и Източна Румелия – стартират немалка част от превърналите се в следващите десетилетия в основни за българската индустрия предприятия. Обобщената статистика от началото на ХХ век показва, че в периода до 1885 г. са създадени 23 индустриални предприятия и заедно със съществуващите преди това действат общо 43 фабрики. Не за всички предприятия има данни, пък било то и косвени, за размера на основния капитал, за наетите работници, за произхода на машинния парк и т.н. Това ограничава обобщенията и изводите, които могат да бъдат направени. Все пак прави впечатление сериозното участие на чужденци в основаването на предприятията. Обяснението на този факт може да се търси едновременно в две посоки – от една страна имат капитал или лесно стигат до възможност да осигурят такъв. Така е с пивоварната на Р. Фрик и Ф. Сулцер в Пловдив, така е и с А. Бомонти, и с братя Прошек, и с Иполит Бержие. Очевидно големите за българските стандарти суми, необходими за стартиране на предприятие, не изглеждат непосилни за

чужденците. Българите на свой ред предпочитат да инвестират в по-познати производства и то при споделят риск. Това важи с особена сила за текстилните предприятия в Сливен и Габрово, но и шуменската пивоварна не прави изключение.

От друга страна чужденците очевидно имат повече опит в изграждането на индустриални предприятия или най-малкото чисто технически и теоретични знания от най-общ характер. Р. Фрик и Ф. Сулцер са с техническо образование, Фр. Милде също. Братя Прошек са с инженерно образование и именно като такива са наети дори от софийската градска управа. А. Бомонти също е с висок образователен ценз в областта на техническите науки. П. П. Набодков получава половината от печалбата на предприятието именно, защото притежава необходимите технически компетенции. Това важи не само за сравнително непознатите технологии като пивоварството или спиртоварството, но дори и за текстилните браншове. За да навакса липсата на технологични и технически компетентности, габровският индустриален „пионер“ Иван Калпазанов наема „един майстор немец“, освен „10-те души работници габровци“, с които стартира. Всъщност този немец е от Австро-Унгария и се казва Винцер Пацак. Отново с помощта на чужденци – този път англичани – са монтирани и машините на втората вълнено-текстилна фабрика в Габрово, но никой от тях не остава в предприятието за по-продължителен период. Барутната фабрика във Видинско също е наела чужденец, сърбин, като специалист и „майстор“. Чужденец е наел и Иван Хаджипетров в мелницата си, за да се грижи за парната машина. Да не забравяме, че и чехът Фр. Милде е привлечен от бъдещите шуменски пивовари като технически експерт, именно заради познанията в областта на фабричното производство и едва впоследствие става съдружник във фабриката.

3.4. Развитие без протекция в „съединена България“

Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г. традиционно е описвано като оказващо положителен ефект върху развитието на българското стопанство. Това важи с пълна сила за индустриалния сектор на българската икономика. До приемането на Закона за насърчение местната промишленост през 1894 г. броят на предприятията, които заслужават внимание от страна на държавата, нараства драстично. Официалната статистика за броя на фабриките, в смисъла в който държавата схваща едно промишлено предприятие за такова, и по-късните статистически данни, събирани за тях, показват, че за период от десет години между 1885 и 1894 г. числото на заслужаващите внимание предприятия достига 130. От тях 58 са в хранително-вкусовата промишленост, 34 са в текстилния бранш, следват кожарската (10), химическата (9), дърводобивната (8) и т. н. Кирил Попов дава малко по-различни числа за едрите предприятия като посочва и общия вложен капитал и наети работници, а за 1904 г. дори употребяваните мощности. От обобщената информация става ясно, че към средата на 90-те в България има 72 едри предприятия, които ангажират средно по 42-43 работници при средно вложен капитал 151 611 лв.

Същият автор посочва и някои данни по браншове. Редно е да се отбележи, че информацията за някои от браншовете липсва и е непълна, но все пак се придобива известна представа за развитието на „индустриите“. Така например в текстилния бранш през 1887 г. са отбелязани 6 фабрики без данни за работници, мощности и вложен капитал, докато информацията за 1894 г. е по-подробна – 30 фабрики при вложени 4 854 000 лв. и ангажирани 2 019 работници, което дава следните средни стойности – 161 800 лв. вложен капитал и 67-68 работници. В пивоварния бранш през 1887 г. са посочени 10 предприятия без други данни, а 1894 вече са 12 с 2 801 000 лв. вложения и 288 работника. Това прави средно 233 416,67 лв. и 24 работника на предприятие. Спиртоварните са следващите предприятия, за които има информация, но само за 1894 г. – 6 фабрики, 1 085 000 лв., и всичко на всичко 64 работника. Това прави средно по 180 833,33 лв. и едва 10-11 работника в предприятие. Интересно е, че за мелниците има данни само за броя на предприятията през 1887 г. – 13, без никакви данни за 1894 г. Следва все пак да се отбележи, че тук не става дума за броя на малките примитивни воденици и мелници, работещи в почти всяко населено място, а за сериозните фабрични заведения с парни двигатели и използване на валяци за смилане на зърното.

Кожарска индустрия през 1887 г. е представена от 1 предприятие без информация за вложения в него капитал и ангажираните работници, докато през 1894 г. вече има 3 фабрики с общо 215 000 лв. вложен капитал и 155 работника, което прави 71 666,67 лв. и 51-52 работника средно на предприятие. В керамичната индустрия са отбелязани 4 предприятия през 1894 г. срещу нито едно през 1887 г. с общ вложен капитал 996 000 лв. и 210 ангажирани работници, което прави средно по 249 000 лв. и 52-53 работника. Като дървообработващи предприятия К. Попов отбелязва 3 през 1894 срещу нито едно през 1887 г. с общо 190 000 лв. и 50 работника, т. е. 63 333,33 лв. и 16-17 работника на фабрика. Хартиената индустрия е представена от едно-единствено предприятие през 1894 г. срещу нито едно през 1887 г. с вложен капитал 60 000 лв. и 45 работника. Специално внимание е отделено на производството на сапуни, въпреки че държавната статистика традиционно отнася тези предприятия към химическата промишленост. Като заслужаващи внимание сапунени фабрики са отбелязани 4 предприятия през 1894 г. срещу 3 през 1887 г., но без данни за работници и капитал, докато за 1894 г. са посочени общо 200 000 лв. вложени капитали и 75 работника, което дава средно 50 000 лв. и 18-19 работника. Последните предприятия, за които има някаква информация, са барутните фабрики, за които е посочен само броят им през 1887 и 1894 г. – съответно 1 и 2. К. Попов обръща внимание и на добивната промишленост до 1894 г. където на практика няма частни предприятия.

Това е сухата статистика. Малко по-различен поглед дава едно детайлно вглеждане в развитието на част от по-важните предприятия до средата на 90-те години на XIX век. Така например в Габрово успехът на първата фабрика насърчава Иван К. Калпазанов да разшири дейността си. През 1887 г. в съдружие с брат си Пенчо К. Калпазанов, Петко Цокев, братята Иван и Христо К. Конкилеви, Иван Хр. Бурмов, Йоаким Г. Якимов създават нова фабрика със сграда в двора на старата. На следващата година Иван Калпазанов започва самостоятелно строеж на трета фабрика. Тя става известна като „новата”, за разлика от „старата” (създадена през 1882 г.) и средната (1887 г.). Към средата на 90-те години другата габровска фабрика, „Александър“, изоставя ишлемето и започва да разширява гамата от произвеждани артикули – прежда от мериносова вълна, казимири, платове с чужди прежди и др. Промените, които настъпват по това време, са свързани най-вече с дейността на Рачо Хр. Бобчев, син на Хр. Р. Бобчев, който от 1891 г. заменя баща си като управител на фабриката. Той е един от първите добре образовани индустриалци в Габрово. Завършва търговско училище в Антверпен, Белгия. Успехът на начинанията на Ив. К. Калпазанов и на кръга габровци около Хр. Р. Бобчев вдъхва увереност и до известна степен принуждава останалите гайтанджии от еснафа също да се замислят за създаването на фабрично предприятие. Така през 1887 г. се създава анонимно дружество „Успех”, което има за цел да основе фабрика. В него влизат като акционери първоначално 17, а впоследствие над 40 души, като главни действащи лица са Васил П. Халачев, Никола Рашеев, Иван П. Червенаков, Цанко Добрев, а малко по-късно и Пенчо Семов. Самото предприятие е пуснато в действие през октомври 1888 г. Дружеството кръщава предприятието „Фердинанд Г”. Казанлъшките производители и търговци на гайтан, подобно на габровци, решават да изградят свои фабрики за машинно изработване на прежди, вместо да внасят европейска продукция. През 1889 г. се създава дружество и фабрика „Розова долина” по подобие на габровската фабрика „Александър” като за опознаване на габровския пример е изпратен един от акционерите Ст. П. Стайнов. В дружеството влизат, освен споменатия, още Тонко Кирев, Н. Касев, Пенко Кирев, Петко Орозов, Иван Ненов, Иван Хаджибончев, Димитър и Ботьо Папазови. Недостига на капитали кара казанлъшките гайтанджии да се обърнат за помощ към търговеца на розово масло Димитър (Димитро) Папазов, в резултат на което той получава повече от половината от акциите на фабриката.

В другия оформящ се текстилен и индустриален център – Сливен – също се създават няколко сериозни индустриални заведения. През 1886 г. част от членовете в дружество „Напредък“, управляващо бившата фабрика на Д. Желязков, създават сдружение „Цонев, Калов и Сие“ с цел построяване на вълнено-текстилно предприятие. В него влизат Иван Цонев, Иван Илиев, братя Никола и В. Таневи, братя Тодор, Александър (Алекси) и Илия Калови и Иван Атанасов. През 1888 г. в Асеновското дефиле е поставено началото на още едно важно за града предприятие – фабриката на Георги Стефанов, известна

повече като „Георги Стефанов синове“. В същото дефиле, отново с идеята да се ползва водната тяга, през същата година се полагат основите и на фабриката на Андон С. Бояджиев и Георги Хр. Гигов. Двамата влизат в съдружие с тъста си Иван Чинтулов. Предприятието заработва през 1890 г. с 40-50 човека наети работници. През същата година се създават още две предприятия в града. Първото е резултат от съдружните усилия на Русчо Андонов, Иван Михайлов и Георги Чаракчиев, което остава по-известно като АД „Андонов и Михайлов“. Фабриката започва работа през 1891 г. Второто предприятие отново има връзка с дружество „Напредък“. Поредният участник в него – Георги Калов и по-точно неговите синове, Тодор и Александър, участващи вече в друга по-ранна инициатива – Цонев, Калови и Сие – със съдружника си от тази фирма Иван Атанасов, създават ново дружество „Калови, Атанасов и Сие“, и купуват създадената още през от 1874 г. фабрична сграда на дружество „Братя Хаджиманолови“. Сградата е преустроена, доставени са машини от Германия и започва работа в края на август 1891 г. До 1894 г. в Сливен се създават още няколко вълнотекстилни предприятия – на Белчо Белчев и Кирил Стефанов в с. Сотирия (1886-1887), на Д. Пехливанов, Мих. Рохов и К. Пилъров в Новоселското дефиле (1887), на фирмата „Милко Василев и Син“ в Асеновското дефиле (1888), на братя Атанас и Тодор Кантарджиеви и Димитър Хаджитанев в с. Сотирия (1890), на братя Гяурови и Серткостови също в с. Сотирия (1891). От всички създадени 18 фабрики в средата на 90-те остават да работят 16. Обемите годишно производство не са особено големи, като традиционно половината от продукцията се пласира в Османската империя. Тези особености на сливенската вълнено-текстилна индустрия са забелязани и коментирани още от съвременниците.

Така постепенно Габрово и Сливен се оформят като основни центрове на вълнено текстилната промишленост, но едновременно с това и като едни от най-индустриализираните градски центрове в България. Разбира се, до 1894 г. това все още е само началото на тенденцията. Сигурно е обаче, че положителните моменти в историите за сливенските и габровските индустрии до 1894 г. се дължат основно на инициативата на местните предприемачи.

Индустриалните начинания, разбира се, не се ограничават само в споменатите два града. И в други центрове, загатнали в началото на 80-те години XIX век потенциала си, се реализират различни предприятия, някои с трайно присъствие, други с колебливи изяви до края на разглеждания период. Така например в Карлово през 1891 г. е изградена вълнено-текстилна фабрика. В основата ѝ стои дарение от големия карловец Евлоги Георгиев, който се опитва да подпомогне стопанството в родния си град, дарявайки фабрика на стойност 360 000 лв. на общината. Фабриката започва работа през месец март същата година, а всички приходи от нея по волята на дарителя са предназначени за издръжка на местното училище и други „благотворителни заведения“. Интересното в случая е, че най-богатия към този момент българин, Евлоги Георгиев, предпочита да не се ангажира лично с управлението на фабриката, като мотивите за това остават неясни. Сравнително голямо за българските мащаби предприятие от същия бранш е създадено в Самоков през 1885 или 1886 г. Това е търговското индустриално дружество „Бъдъщност“, основано за срок от 10 години, имащо за цел „да произвежда сукна и прежди, като си приготви за тая цел и потребната сграда, снабдена с добри и нови машини“.

Столичният град постепенно се превръща в основен индустриален център, именно в периода между 1885 и 1894/95 г. Създадените до този момент предприятия се развиват достатъчно добре. Пивоварната в Павлово на Л. Трифкович работи до смъртта на основателя си през 1891 г., след което става собственост на БНБ и стои затворена до 08.02.1895 г., когато е дадена под наем на дружество „Н. Михайловски и Хайрабедиян“ за срок от 15 години срещу 56 000 лв. годишен наем. Другата софийска пивоварна – тази на братя Прошек – се утвърждава като водещо софийско предприятие именно в този период. Фабриката е електрифицирана и снабдена с модерна инсталация за варене на пиво, с първата поточна машинна линия. В нея работят 35-40 души, а производството по същото време е около 8000 хектолитра годишно, пласирано все още предимно в София и района. През 1886 г. в столицата се създава още една пивоварна, т. нар. Младенова, по името на основателя си Младен Тодоров. Фабриката се намира в Банишора и официално ѝ наименование е „Първа българска пивоварна фабрика“. Към средата на 90-те

производството ѝ достига 3500 хектолитра годишно.

Освен пивоварните, сериозно присъствие в столицата имат и мелниците. Три са по-сериозните предприятия към средата на 90-те. Първата е бившето предприятие на Жул Вайс, което от 1892 г. е собственост на Т. А. Маврокордато и командитно дружество „Брашнарници в България“. Фабриката на Лудовиг Партел, към който се е присъединил и някой си М. Божан в Подуене също се развива добре. Годишното производство достига 90 000 лв., но малко след това предприятието става собственост на Й. Джумалиев. Последната, заслужаваща внимание мелница, е основана от Димитър Шишков в Княжево с годишно производство на стойност 250 000 лв.

В София освен споменатите предприятия от хранително-вкусовата промишленост се появяват и други сериозни фабрики. Една такава инициатива е създаването на книжно-мукавена фабрика от чеха Йозеф Хорват. Първоначално предприятието не върви добре, поради липсата на достатъчно технически познания за естеството на производството и поради ангажираността на предприемача през втората половина на 90-те със строежа на Захарната фабрика край града.

Нарастването на населението в столичния град предизвиква истински строителен бум в София, което пък води до появата на промишленост, свързана със задоволяване на нуждите от строителен материал. През 1887 г., се появява и частната инициатива в очерталия се като доста доходен бранш. Тя идва от Юрдан Калпакчиев, който търси разрешение от общината да използва една градска нива в местността „Кюлюка“ (или Кюлуците), за да вади тухли „с европейско качество“. Нивата е с 10 000 м² площ, земята е добра за тухли и на един метър дълбочина може да се добият около 3 000 000 тухли. Молбата на Калпакчиев е одобрена от общинската комисия по случая, която си запазва правото да контролира производството. На всеки 1 000 изработени тухли предприемачът трябва да плаща стойността на 100 от тях, по цени, определени чрез търг. Калпакчиев, заедно със специалиста-тухлар Иван Виларов, стои в основата на създаденото през 1889 г. българско тухларно дружество „Работник“. До края на периода в София стартират още осем подобни производства, половината от които в Лозенец, което определя облика на квартала. По-забележително изключение сред тях е издигнатото в началото на 90-те години керамично предприятие с богат асортимент, както можем да съдим и по гордо формулираното ѝ наименование „Първата българска фабрика за различни глинени изделия на Ю. Симидов и Сие“.

В непосредствена връзка с предприятията, обслужващи строителството, се появяват и индустриите от металообработващия бранш. След упадък на металургичните и металообработващи занаяти в Самоков и околността му се отваря сериозна ниша и желаещи да я запълнят не липсват. В столицата, освен държавната жп работилница, заработват няколко частни инициативи – на Август Шедеви (1883 г.), на Никола Хр. Бакърджиев (1890 г.), на Иван Куршумлиев (1890 г.) и още няколко по-малки. По-сериозните обаче са „Първата българска придворна фабрика за отливане на желязо (чугун и бронз)“ на Христо Дюкмеджиев, основана през 1889 г. в района на Софийската гара и създадената през 1894 г. от Иван Василев фабрика „Вагрянка“ на бул. „Хр. Ботев“ 83. Истинското си развитие тези фабрики обаче получават през следващите периоди. До голяма степен това е така, заради по-сериозния ресурс – и финансов, и технологичен – който изисква едно металообработващо индустриално предприятие. Не е случайно, че съвременниците определят предприятията от този бранш в София като работилници. В периода до 1894/95 г. в столицата се поставя началото и на една кожарска фабрика. Тя става факт благодарение на инициативата на Димитър Сотиров и Андрей И. Олджията. Фабриката е построена в района на Орландовските гробища, извън границите на града по онова време.

Освен в София и вълнено-текстилните центрове, индустрията си пробива път и в други градове и райони. Така например, сериозно стъklarско предприятие се създава в близост до Варна край село Гебедже (дн. Белослав). Работата започва с 16 души работници, всички чужденци, някой от тях чехи. Местни работници са наети за извършване на неквалифициран труд – каруцар, огняри, пазач. Фабриката предлага богат асортимент от произвеждани артикули, а суровините са както местни, така и вносни.

В Русе през 1886 г. заработва мелницата, станала по-късно известна като мелница „Папаманоли“. Тримата братята Никола, Емануил и Аргири Папаманоли в съдружие с Андре(й) Тюрио, откупуват

създадената през 1874 г. фабрика. В града продължава да работи и пивоварната „Хаберман“, която разкрива и „гостилница“ към предприятието. Въпреки че през 1889 г. е обявена за продан от собственика ѝ, до началото на 90-те години произвежда средногодишно около 4000 хектолитра. По това време тя вече произвежда и винен коняк, като продукцията се продава предимно в Русе и окръга. Във фабриката постоянно са ангажирани 20 души работници.

В Пловдив създадената от Р. Фрик и Фр. Сулцер пивоварна се развива добре. В края на 1889 г. балансът на фабриката показва, че предприятието разполага с помещения за „малцване“, заедно с двойна сушилна, две изби за „лагеруване“ на бирата, изба за охлаждане, изба за ферментиране, изба за пълнене на пивото, две изби за лед и един предхладилник. Наред с фабричните сгради са построени жилищно помещение, обор, кладенец с ръчна помпа и ... пивница (бюфет)! Добре се развива и друга пловдивска фабрика – спиртната на А. Бомонти. Към средата на последното десетилетие на XIX век предприятието достига 100 000 лв. вложен основен и около 300 000 лв. оборотен капитал.

В Шумен в основно индустриално предприятие се превръща създадената по-рано пивоварна. Производствените мощности се увеличават. Закупени са нови казани и „варилни“. Доставена е и парна машина. През 1894 г. е изкупена конкурентната малка пивоварна „Радев, Бойчев и Ко.“ и е сключен договор с русенската фабрика „Хаберман“ за съвместна дейност. Освен пивоварната, която се развива със стабилни темпове, след 1885 г. в града успешно работят и още няколко предприятия от хранително-вкусовата промишленост. През 1894 г. е създадено „Шуменското брашнарско дружество“, което изгражда първата модерна парна мелница в околността. В Управителния съвет на дружеството влизат Д. Стателов, Хр. Недялков, Гр. Василев, Ат. Тюлев. По-сериозно е предприятието, създадено от Рафаил Мощев за преработка на месо. Самите занимания на предприемчивия шуменец в областта на месопреработката започват в началото на 80-те години на XIX век, но придобиват индустриални измерения едва в началото на 90-те години, когато Р. Мощев наема чеха Йосиф Вацлав Леополд като майстор-колбасар, а фирмата променя наименованието си на „Мощев и Сие“.

Много често в източниците, като част от индустрията или промишлеността в отделните окръзи и околии, се посочва и определен брой тютюневи фабрики. Всъщност тези „заведения“ са твърде далече все още от мащабно индустриално производство. Данните от изследване на тютюневата промишленост в България посочват, че през 1900 г. в страната има 77 фабрики, но средногодишното им производство е около 13 000 кг. Едва ли в средата на 90-те ситуацията е много по-розова. Всички те изглежда са по-близо до работилници, снабдени с ръчни машини. Въпросните машини дават 1-3 кг дневно производство срещу 300-400 кг при въвеждане на технически усъвършенствани машини. Именно за това до тук не се обръща внимание на тютюневата промишленост в страната.

До 1894 г. от предприятията в минното дело сериозно са разработени само две находища, като и двете са държавни – каменно-въглените мини в района на Перник и край Бобов дол. Тъй като и двете не са резултат от частна инициатива или инвестиция, не попадат във фокуса на вниманието ни. Към средата на 90-те държавата контролира още няколко предприятия, които също излизат извън обсега на настоящия текст. Това са трите жп работилници във Враца, Русе и София, военните арсенали и държавната печатница в София.

Така до средата на 90-те години на XIX век, въпреки сериозните трудности пред които е изправено развитието на българската индустрия, в рамките на държавата действат над 100 фабрични предприятия. Според държавната статистика, прилагайки определенията за едри предприятия, дадени от законите за насърчение на индустрията, приети в следващото десетилетие и половина, към 1894 г. в Княжеството има 130 едри предприятия. Единствения бранш, в който до този момент няма създадено сериозно предприятие, е електродобивната индустрия, което в някаква степен е обяснимо предвид факта, че от една страна това е сравнително нов индустриален клон и от друга, може би по-важно, в държавата липсва какъвто и да е пазар за произвеждания „артикул“. Именно в такава среда се слага началото на специалното законодателство в областта на индустрията в България. Очевидно обаче голяма част от предприятията, оформили индустриалната карта на България до 1912 г., са създадени още преди приемането на

специалното насърчително законодателство и в голяма степен се развиват добре.

3.5. Под „крилото“ на държавата

Както беше отбелязано по-горе, настроенята и идеите за приемане на закон, създаващ специален режим на подкрепа за местната промишленост, се усилват особено много в началото на 90-те години на XIX век. „Законът за насърчение местната индустрия“ е един от първите приети въобще актове от правителството на д-р Константин Стоилов. Гласуван е от VIII обикновено народно събрание на 19 и 20 декември 1894 г. и влиза в сила с публикуването му в Държавен вестник на 28 януари 1895 г. Законът в много голяма степен копира румънския подобен от 1887 г. Според приетите текстове всяко предприятие, което отговаря на определени изисквания, може да ползва облекчения и привилегии, гарантирани от държавата. Изискванията са следните: вложени в предприятието 25 000 лева капитал или ангажирани най-малко 20 работници и „усъвършенствани средства за работа“ (чл. 1). Производствата, които могат да се ползват от предимствата, са групирани в няколко категории – „прежди, платове и плетени изделия от памук, коприна, лен и коноп, върви и въжя“, „стеаринови свещи“, „фаянсови съдове, пещи, кюнци, огнеупорни тухли“, „стъкла за прозорци, чаши, бутилки и пр.“, „захар, хартийно вещество и всякакъв вид книга“, „коля“, „произведения на химическата индустрия“, „кибрит и туткал“ и „произведения на минната и металургическата индустрия, железни и други металически изделия от местни метали, цимент и хидравлическа вар“ (чл. 2), към тях са добавени и фабриките „за вълнени и кожени изделия“ и „за сапун“ макар и с някои ограничения (чл. 9). Облекченията и привилегиите са наистина сериозни – освобождаване за период от 15 години от патентов налог и данък върху имота (емляк), гербов налог върху договорите и акциите, от мито върху внасяните машини и части за тях, както и суровини за производство. Освен това се предоставя правото на транспорт с държавните железници при намалена с 35 % тарифа (чл. 3). На фабриките се отстъпва и право да експлоатират полезни изкопаеми (чл. 4). Най-важната привилегия може би е задължението при търгове „за държавни и общински нужди“ при равно качество с чуждестранни продукти да се предпочитат местните, дори когато цените са с 15% по-високи, като това се отнася дори за заведения в процес на създаване (чл. 5). Тази привилегия всъщност гарантира сериозен клиент в лицето на държавата за местните фабрики и в следващите години местните производители се възползват доста често от нея. За новосъздаващите се предприятия е предвидена възможност за ползване безвъзмездно на земя, постройки, водна сила, терен за път или жп линия (чл. 6 и 7). Законодателят дава възможност и за монополно производство за 10 до 15 години в зависимост от характера на производството в даден район (чл. 10). Към Закона е разработен и детайлен правилник за приложението му, в който подробно са описани начините за заявяване и получаване на облекчения в пълен размер или частично, както и за надзора за спазването на получените разрешения за ползване на облекчения и привилегии. В резюме решението за правото да се дадат или да се откажат облекченията се взема от Министъра на търговията и земеделието. Контролът върху правилното ползване и предотвратяването на злоупотребите е в ръцете на същото това министерство.

Законът и по-точно създадената от него среда са подлагани на детайлна критика през годините и от марксистката, и от немарксистката историография. Като цяло не се отрича по принцип полезността на подобна политика, в резултат на която се създават голям брой предприятия, но и марксисти, и немарксисти отбелязват, че по този начин се създава изкуствена среда, в която индустриалците заляняват, губят от енергичността си и от пазарните си инстинкти. Поетата линия на протекции за местната промишленост в стопанската политика на българската държава се оказва трайна. Законът от 1894/95 г. е допълнен в началото на 1897 г., като облекченията се разпростират и върху столарските, железарските предприятия и по-важно върху спиртните фабрики и пивоварните. Специално внимание е отделено и на зараждащата се по същото време захарна индустрия. През същата 1897 г. е приет „Закон за задължителното носене на местни дрехи и обуца“, който на практика засяга само униформеното облекло

на армия и полиция. Законите от 1905 г. и 1909 г. доразвиват заложеното в първия нормативен акт като разширяват обхвата на възможностите за облекчения и привилегии, поделайки ги на общи и специални.

Както отбелязва един от най-сериозните анализатори на протекционистичните мерки в България по отношение на индустрията, първият закон умишлено поставя ограничения пред ползването на облагите и преимуществата, които обаче следващите законодателни актове премахват и фактически създават критикуваната „парникова система“. Това фактическо разширение на облагите е отбелязано и от други съвременници. Действията на тези три закона, съчетани с повишаващите се митнически тарифи за внос, променят коренно стопанската ситуацията в България и в следващите близо две десетилетия различните клонове на индустрията в страната се развиват именно в такава леко стерилна среда. Впечатление прави, че всеки следващ закон засилва „стерилизацията“ и дава все повече облаги на местните индустриалци, а е дори парадоксален фактът, че Законът от 1909 г. създава множество пречки пред евентуални нововъзникващи предприятия, като лишаване от възможността да ползват специални облаги новопоявилите се фабрики за „брашно, спирт и бира, като и ония за тъкане на вълнени платове“ (чл. 5). В частта за самите общи облаги отпада възможността за безплатно ползване на вода, а размерите на безплатните държавни и общински земи, отпуснати за изграждането на фабрика са ограничени до 2 дка. Отменени са и намаленията от 35% на цените за ползване на БДЖ, като на тяхно място се предвиждат „специални благоприятствени тарифи“. В същото време са разширени специалните облаги, които още със заложените в Закона от 1905 г. изисквания облагодетелстват предимно едри и вече създадени предприятия (чл. 14).

В много тясна връзка със Закона за насърчение е и приетият през 1894 г. Закон за Търговско-индустриалните камари. Основната идея при него, така както е формулирана в мотивите при внасянето му в НС, е да създаде официални организации, работещи като представителства на търговци, индустриалци и занаятчии и прокарващи по-бързо техните интереси и нужди пред правителството.

Ефектите от така приетите законови мерки са доста спорни. От една страна се повишава делът на потребяваните местните индустриални продукти на вътрешния пазар. Този ръст в голяма степен говори за изпълнение на част от поставените цели пред Закона, формулирани при внасянето на закона в Народното събрание.

От друга страна спорно е до каква степен новата, изкуствена в много отношения среда, действително повлиява на „двигателите“ на индустриалните предприятия, т.е. на предприемачите, на инициаторите за създаване на фабрики и техните по-сетнешни ръководители. Чисто статистически броят на предприятията наистина нараства. В периода 1895-1909 се появяват нови 136 индустриални заведения, ползващи облагите. Само за периода 1910-1912 г. предприятията, отчитани от държавата като значими и получили право на облаги, нарастват от 266 на 389 (от тях фабриките държавна собственост се увеличават от 5 на 8). Разбира се, това съвсем не означава, че всички тези предприятия са новопоявили се. Най-вероятно повечето от тях са съществували и в предишните години, за което говорят данните от частичното преброяване, предприето по инициатива на Д. Яблански в края на 1900 г., според което в страната в последната година на XIX век има 103 предприятия, ползващи облагите на Закона от 1894/95 г. и 235 ненасърчавани. Вероятно част от тях след приемането на законите от 1905 и 1909 г. са влезли в категорията на покровителстваната индустрия, покривайки минималните изисквания за това.

Като цяло темповете на нарастване на броя на насърчаваните предприятия до 1909 г. могат да бъдат доста ясно проследени. Държавната статистика, до голяма степен и във връзка с проведената първа всеобхватна анкета на индустриалните заведения в България през 1909 г., има ясна представа кога са създавани предприятията, които се ползват с облаги. Тази информация обаче внася известен смут относно ефективността на законодателните мерки. От 266 насърчавани предприятия през 1909 г. 130 са създадени до 1894 г., 66 са основани в периода 1895-1904 г. т.е. в периода на действие на първия насърчителен закон и 70 заработват между 1905 и 1909 г. т.е. след влизането в сила на втория насърчителен закон. Оказва се, че за 16 години между 1878 и 1894 са създадени почти толкова едри предприятия, колкото и за следващия 14-годишен период. При това първият период е време на изграждане на държавно-административен

апарат, неколкостепенни вътрешно и външно-политически кризи, една война (1885 г.), относителна международна изолация (1888-1894), докато вторият е далеч по-благоприятен с едва един сериозен вътрешно-политически катаклизъм („краековната“ стопанска и социална криза) и известно външно-политическо напрежение около 1903 и 1908-1909 г. Всичко това показва, че стимулът за създаване на предприятия в своя фундамент едва ли е резултат от държавното насърчение.

Погледнато от такъв ъгъл индустриалното развитие в резултат от целенасочените усилия на държавата да подпомогне промишлеността не впечатлява особено. Въпреки че съществуват някои оптимистични оценки, определящи периода за най-интензивен и обръщащи специално внимание на специфичния български модел на индустриална революция или преврат, едва ли подобен оптимизъм е основателен. Очакваните фундаментални преобразувания не се случват, което пък не означава, че предприятията не се развиват. Създадените до този момент, продължават да се развиват, а част от новосъздадените се превръщат във водещи в съответните сектори.

В наложилите се индустриални центрове утвърдилите се вече предприятия стабилно продължават възхода си, макар в много от тях да се извършват сериозни преобразувания. Габровските фабрики, създадени в резултат от инициативите на Иван К. Калпазанов, са обединени в събирателно дружество, собственост на наследниците предприемивия габровец. През 1907 г. се извършва нова промяна във формата на собственост на фабриките. Събирателното дружество е преобразувано в Анонимно Акционерно Дружество за Индустрия и Търговия „Ив. К. Калпазанов“ с капитал 1 080 000 зл. лв. В началото на XX век фабрика „Александър“ вече е едно от най-добре екипираните предприятия от вълнено-текстилният бранш в страната. През 1908 г. се променя формата на собственост върху фабриката и се създава Вълнено-Текстилно Анонимно Акционерно Дружество „Фабрика Александър“ с капитал 884 000 зл. лв. Акционери в него стават основателите на предприятието и техните наследници. Пак през 1908 г. дружеството-собственик взема под наем за срок от десет години и карловската фабрика „Евлоги Георгиев“. Свързаното с „Александър“ предприятие, основано от Христо Р. Бобчев и синовете му Рачо и Никола през 1905 г. получава официално разрешение на 09.06.1906 г. да построи сграда за фабрика със следните машини: перална, сушилна, чепкало, дарак, гребена машина, машини за предене с различен брой вретена (общо 160), пресуквачка и др. Фабрика „Фердинанд“ на дружество „Успех“ се стабилизира в началото на XX век и успява да си стъпи на краката окончателно след като управлението се поема от Васил Н. Карагъзов, същият който взема дейно участие в създаването и управлението на фабриката на Ив. К. Калпазанов. Карагъзов е избран за ръководител с права на директор-касиер през 1905 г.

Особено интересно е изразването на едно друго емблематично за Габрово предприятие – фабриката на Иван хаджи Беров. Въпреки че стартира дейността си преди влизането в сила на Закона за насърчение, именно след 1895 г., този предприемчив габровец изгражда завършен индустриален комплекс. През 1882 г. първи в Габрово започва да произвежда брашно без трици. Малко по-късно, в съдружие с баща си и брат си Димитър, Иван хаджи Беров построява валцова мелница, която се развива особено успешно през следващите години. Това му позволява да се замогне и да добие самочувствие. Резултатът се вижда десетина години по-късно, когато през 1892 г., заедно с баджанака си Андрея Момерин създават тъкачна фабрика за производство на фини платове от вносна европейска прежда. Фабриката се оформя като едро за българските мащаби предприятие, особено след влизането в сила на Закона за насърчаване на местната индустрия през 1895 г. Това се дължи най-вече на упоритостта и енергията на Иван хаджи Беров, който след 1901 г. става едноличен собственик, изкупувайки дела на А. Момерин. Постепенно се увеличава броят на станове, за да достигне 45 през 1904 г. и 72 през 1915 г. Обзорът на промишления комплекс на този предприемчив габровец не би бил пълен, ако не споменем за още едно негово индустриално начинание, увенчало се с успех – построяването на първата в България ВЕЦ за производствени нужди. Още от 1892 г. той се запалва по идеята да построи електрическа централа, с добивания ток от която да задвижва машините във фабриката си. Тази идея след много перипетии, недоверие и дори подигравки от страна на скептиците е реализирана през 1906 г., когато Иван хаджи Беров пуска в действие своята електрическа централа. Така в навечерието на Балканските и Първата

световна война Ив. х. Беров е собственик на една от най-модерно оборудваните текстилни фабрики в царството, като освен това е производител на брашна и пионер в областта на електропроизводството. Оформилят се индустриален комплекс се развива и след войните, а съзателят му си спечелва прозвището „българския японец“.

Освен тези крупни предприятия в Габрово, в началото на ХХ век, се появяват и няколко не толкова мащабни, но не по-малко жизнени и конкурентноспособни фабрики. Бившият съдружник на Ив. х. Беров, Андрея Момерин, заедно с тютюнопроизводителят Димитър Бакалов и други габровски предприемачи като Пенчо Семов и Панайот С. Славчев, през 1904 г. основават Акционерно Дружество фабрика „Надежда“. Предприятието започва да работи през 1905 г. Още през 1901 г. бившите съдружници на Ив. К. Калпазанов братя Конкилеви, наследниците на Еким Г. Екимов и Дончо Попов (Попа) основават дружество наречено „Троица“. Целта на дружеството е създаване на вълнено-текстилно предприятие. Едва през 1906 г. дружеството получава разрешение за строеж на сграда за фабриката с парна машина с мощност 25 к. с., но това става реалност едва през 1908-1909 г. През същата 1901 г. в града се създава и единствената до войните ленено-конопена фабрика, собственост на Георги Т. Рашеев. Предприятието е създадено по предложение на Военното министерство, за задоволяване нуждите на армията от лени и конопени платове.

Освен като водещ текстилен център, в началото на ХХ век Габрово се оформя и като един от двата (заедно със София) значими центрове на кожарската индустрия. Опитите да се механизира производството на кожи датират от преди Освобождението, но истински кожарски фабрики се създават едва след 1878 г. Най-значимото предприятие в този бранш от новосъздаващата се българска индустрия в Габрово е създадената през 1893 г. фабрика на братя Христо, Тотю и Йонко Калпазанови. Юридически собственик е събирателно дружество „Братя Иван Калпазанови“. Сградата на фабриката се намирала в района около на днешния Дом на хумора и сатирата в града. Водещата фигура в развитието на предприятието е най-малкият брат Йонко, учил кожарство в Чехия и Франция. Самата фабрика започва да произвежда през 1894 г. В началото на 1909 г. се преобразува в АД за машинно производство на обувки „Фабрика Янтра“, което води до разширение на фабриката с още един етаж за сушилни и увеличение на двигателните мощности на 50 к. с. Така, благодарение на усилията на кожарите братя Калпазанови, Габрово става и единствения до войните град в България, в който фабрично се произвеждат обувки.

В Габрово се намира и най-старото, като дата на основаване, кожарско предприятие в страната – фабриката на фирмата „Никола Гутев и Сие“. Първоначално, както и в други случаи, предприятието се развива като кожарска работилница. През 1894 г. бащата Никола включва в съдружието и синовете си – Минчо, завършил търговско училище, и Христо, завършил кожарско училище. С тяхна помощ в началото на ХХ век предприятието се превръща в сериозно индустриално заведение, обзаведено с модерни машини През 1912 г. фабриката е разширена и двигателната сила е увеличена с парен двигател с мощност 50 к. с., а постоянно заетите работници са вече 30-35.

Друго предприятие, което заслужава внимание, е машинната железолейрна, собственост на Иван Недков. Нейният основател получава образование в техническото училище в Русе и след кратък престой във фабриката на Ив. К. Калпазанов, заминава на специализация в Германия. Основава своя фабрика през 1906 г., след завръщането си в България. Създаването на подобна фабрика е особено необходимо за собствениците на по-старите и утвърдени вече вълнено-текстилни и кожарски фабрики и работилници поради трудностите при поправка на машините и доставките на резервни части. Именно тази ниша запълва предприятието на Иван Недков. Съществуващите фабрики не закъсняват да се възползват от услугите на Недков и със своите леярско, ковашко, шлосерско, стругарско и пресово отделения предприятието му се превръща към края към 1912 г. в основен доставчик на оборудване най-вече на габровските кожарски фабрики и работилници.

Другият оформил се индустриален център също показва известни признаци на развитие. Сливенските фабрики като цяло не са на технологичното и организационно ниво на габровските, но все пак годините след 1895 г. успяват да подобрят значително техническия парк и да повишат съответно

производителността си. Както отбелязват наблюдатели, до 1898 г. в сливенските фабрики няма нито един механичен стан, а през 1903 г. вече има цели 45. Във втората половина на 90-те за тях се подобрява и международната конюнктура, тъй като отново се увеличава износът за османския пазар, където по принцип „по-грубичките“ сливенски платове намират добър прием. Проблемът за тях като цяло остава вътрешният пазар, на който освен армията, трудно се намират други клиенти. Въпреки това не липсва динамика в развитието на сливенските фабрики и дори само фактът, че през 1909 г. нееднократно споменаваната анкета посочва като едри предприятия всички 16 съществуващи сливенски вълнено-текстилни фабрики показва жизнеността им. Това, което характеризира основно този период от развитието им, е реструктурирането.

През 1897 г. братя Калови излизат от съдружието си с наследниците на Иван Ценов, което води до известни промени. Повод за окончателното излизане на Калови, всъщност на последния останал в дружеството Илия, е загубата, понесена от предприятието, в резултат на наводнение през същата година. Създаденото ново дружество за управление на фабриката е под името „Атанасов, Цонев, Илиев“ и в него влизат Ив. Атанасов, наследниците на Иван Цонев, както и Иван Илиев и братя Никола и Васил Таневи. През 1907 г. от дружеството излиза и Иван Атанасов и то се променя на „Цонев, Илиев и Сие“, а през 1914 г. всички членове на събирателното дружество „Цонев, Илиев и Сие“ без Ирина Ив. Цонева прехвърлят своите части върху братя Марин и Александър Д. Маринкьови.

След като окончателно напускат съдружието с наследниците на Иван Цонев, братя Калови се отдават изцяло на развитието на собствената си фабрика. В началото на XX век умира Александър и предприятието изцяло зависи от управленските решения на Илия Г. Калов. След техническите промени, внесени от този образован в Германия сливенски фабрикант, индустриалното начинание се превръща в една от най-добре оборудваните сливенски фабрики до войните.

От фабриките, основани от съименниците Саръиванови, по-добре се развива тази на Димитър и Недю Хаджииванов. Въпреки че поне до края на 90-те „Саръивнов, Кювлиев и Попович“ изглежда като че ли е по-сериозната, най-вече поради обемите производство. Вероятно смъртта в този период на двама от тримата основни акционери – Стефан Саръиванов и Тодор Кювлиев – повлиява на развитието на фабриката. Предприятието „Димитър Саръиванов и Сие“ има по-различна съдба – в началото на XX век управлението е поето от наследниците Димитър Недев и Асен Саръиванов, завършили съответно Висшето търговско училище в Антверпен и финансови науки в Брюксел. Двамата преименуват фирмата на „Недев и Саръиванов“ и преместват фабричното здание в т. нар. Индустриален квартал в близост до жп гарата. Вероятно родствената близост също изиграва положителна роля в случая с тази фабрика, все пак наследниците са братовчеди.

И в други сливенски фабрики навлизането на наследниците на основателите има положителен ефект. Индустриалното заведение, основано от Г. Стефанов, започва именно в този период да се превръща в голямо предприятие. Към средата на 90-те години на XIX век от първоначалното дружество излизат старите съдружници и на тяхно място са постепенно са привлечени синовете Стефан (през 1895 г.), Киро (1905 г.) и Апостол (1908 г.). Стефан, най-големият, поема цялостното управление на предприятието след завръщането си през 1901 г. от Германия, където учи право и стопански науки. Средният син, Киро, завършва търговското училище в Свищов и поема финансовите дела на предприятието. Най-малкият завършва висше техническо училище в Брюн и става технически ръководител на предприятието. И тримата братя още в началото на XX век имат сериозно влияние върху обществения живот на града. Братята държат особено много на качеството и модернизират предприятието, като през 1903-1904 разширяват производствените площи и през 1911 г. добавят нови постройки. Именно фабриката на Стефанов за пръв път в Сливен започва производство на фини, камгарни платове и поради доброто качеството на платовете си спечелват почетното звание „придворен доставчик“. След смъртта на основателя през 1909 г. предприятието е преименувано на „Георги Стефанов Синове“.

Друго сливенско предприятие, създадено в началото на 90-те години на XIX век също се развива добре в периода след приемането на Закона за насърчение. Фабриката на Р. Андонов започва да търси

технологично подобрене и в началото на XX век подменя дървените ръчни станове с метални механични. Това е периодът, в който в управлението й постепенно навлизат синовете на Русчо Андонов. Най-големият – Андон – завършва текстилно инженерство във Висшето техническо училище в Кемниц със специализация текстилно бояджийство. Вторият син – Георги – завършва търговско училище в София и от 1903 г. участва дейно в управлението на предприятието. Най-малкият – Димитър – също получава образование зад граница, завършва машинно инженерство в Берлин, но постъпва на работа във фабриката едва след края на Първата световна война. Двамата по-големи братя преустройват предприятието, построяват нова сграда в която се намират пералнята, бояджийските казани и парната машина. През 1908-1909 е изградена отделна сграда за парната машина.

В началото на XX век и в столицата на България се създава вълнено-текстилно предприятие. Неговите инициатори са свързани с габровските предприятия. Единият от тях е Антон Хоринек, чех, привлечен във фабриката на Иван хаджи Беров като майстор по изработката на фини вълнени платове. През 1904 г. с нараснало самочувствие и очевидно усещайки благоприятната ситуация, Хоринек се възползва от предложението на братя на Иван хаджи Беров – о. з. полковник Димитър Беров – да основат нова фабрика. Решено е фабриката да носи името „Беров и Хоринек, Първа софийска фабрика за вълнени платове“, а самото сдружение е предвидено да е за срок от 50 години. Още със започването на работата на 01.08.1906 г. фабриката е затрупана с поръчки. Предприятието бързо се разраства и става едно от водещите в страната, като пласира продукцията си главно в София, а малка част изнася за Турция и Сърбия.

И други софийски предприятия се развиват добре в годините между издаването на първия закон за насърчение и войните. Създадената през 1889 г. „Първа българска придворна фабрика за отливане на желязо (чугун и бронз)“ получава нов собственик през 1898 г. Той се казва Христо Ю. Калпакчиев. Самата фабрика е преименувана на „Струг“ и започва производството на отливки по поръчка, на чугунени капаци за столичната канализация, отговаря на нуждите от ремонт и изработка на машинни елементи с направата на водни колела, турбини, мелници, части от и за машини. В периода 1905-1910 г. предприятието се разраства с нови производствени сгради, в които се помещават леярско и стругарско отделение, формировъчни машини, шлосеро-монтажно отделение и други помощни такива. Така постепенно в този период то се превръща в едно от най-успешните предприятия, като се обвързва тясно и с жп транспорта.

През 1908 г. започва работа и „Фабрика за железни конструкции и централни отопления на инж. Ст. Атанасов“, която предлага изключително богат асортимент от железни покриви, мостове, обръщатели на вагони и локомотиви, телеграфски и телефонни стълбове, врати, огради, балкони, стълби, цветарници, централни отопления и др., а наред с това доставя, монтира и поправя всякакви машини за фабрики и воденици. Истинският пробив в тежката индустрия на София Ст. Атанасов осъществява, когато през 1909 г. построява фабрика за производство на товарни вагони, железни конструкции за мостове, дековилни вагонетки – с 30 годишна концесия за Софийски, Пловдивски, Търновски, Русенски и Варненски окръзи.

Огромно значение не само за София, но и за цялата страна има създаването в края на XIX век на Захарната фабрика. Тя е резултат от усилията на белгийците Люсиен Дирикс и Густав Дорзе. Концесията им е дадена първоначално за 10, а после е увеличена на 20 години и през 1897 г. е прехвърлена на „Анонимно дружество за българските захарни фабрики и рафинерии“ със седалище Брюксел и клон в София. Главен акционер в него е Ернест Солвей, големият производител на сода. Между останалите 23 акционери личат имената и на първите трима концесионери. Фабриката е открита официално на 28.11.1898 г., като по това време вече се ползва с допълнителни облекчения от типа на изплащана от държавата премия в размер 5 лв. за всеки 1000 кг. преработено захарно цвекло и намалени цени за въглища от мина „Перник“. Първата си сурова захар фабриката добива на 11.11.1898 г., а през март 1899 г. е добита и първата рафинирана захар. Софийската захарна фабрика на практика се превръща в монополист в страната, тъй като конкурентите фабрики се появяват едва през 1912 и до 1913 не започват производство. Въпреки че фабриката не е резултат от инициатива на българи, тя се очертава като предприятие със сериозен принос в оформянето на родния индустриален пейзаж преди войните и поне на теория опитва да

модернизира част от селскостопанската активност в районите, отредени ѝ за отглеждане на захарно цвекло. Доколкото това е успешно начинание, е спорно, но пък е сигурно, че предприятието е една от двете най-сериозни (заедно с акционерното дружество за добив на електрическа енергия в Панчарево, София) чужди инвестиции в българската промишленост в края на XIX и началото на XX век.

Очевидно интерес към производство на захар и на захарни изделия има, за което свидетелстват не само поредицата от искания за предоставяне на концесии за захарни фабрики, а и появилите се предприятия за захарни изделия. Едно от най-интересните и най-успешни е появилата се през 1901 г. в София фабрика за производство на шоколад и захарни изделия на запасния полковник Велизар Пеев. Очевидно оценявайки неподготвеността си, преди да създаде фабриката си той заминава за Париж, където постъпва на работа във фабриката за шоколадени изделия „Сави Жан-Жан“. Там усвоява тънкостите на занаята и през 1901 г., след завръщането си в България, започва собствено производство в работилницата си на ул. „Ломска“ 14. Още до войните предприятието се налага на пазара с високото качество на производството си.

В годините непосредствено преди войните е поставено началото и на още едно от най-значимите в следващите десетилетия български индустриални предприятия с участие на чужд капитал. Това е дружество „Гранитоид“, а инициативата за неговото създаване принадлежи на един от първите и най-известни предприемачи на обществени строежи – немският инженер Едуард Наудашер. През 1907 г. той започва производството на бетонни и железобетонни изделия и строителни части в София. През 1908 г. заедно с Никола Константинов Иванов – индустриалец и banker, Добри Ганчев и Адолф Наудашер – техник, основават командитно дружество наречено „Първо Българско дружество за бетонна индустрия „Гранитоид““. Отначало необходимият за дейността им цимент се доставя от чужбина и от новооткритата край Плевен фабрика „Лъв“. Недостатъчното производство на фабриката и трудностите при вноса на цимент откън затрудняват работата. С оглед задоволяване нуждите на строежите от цимент и за повишаване печалбите, членовете на дружеството замислят направата на модерна фабрика за производство на големи количества местен доброкачествен цимент. Едновременно с това правят проучвания и постъпки за признаване право на индустриална концесия около гр. Радомир, където необходимите суровини за добиване на цимент изобилстват. На 22.07.1911 г. правителството признава такава концесия на дружеството „Гранитоид“. За реализацията ѝ обаче са необходими повече средства, отколкото дружеството притежава, което принуждава собствениците да се трансформира командитното дружество в акционерно. На 03.08.1912 г. се състои учредителното събрание, новото дружество е наречено Българско АД „Гранитоид“. За членове на Управителния съвет са избрани Никола К. Иванов, Едуард Наудашер, Георги Атанасов и Иван Д. Буров. Новото дружество започва да строи фабрика край с. Батановци, Радомирско още през 1912 г. и я завършва през август 1914 г.

Другото емблематично за столицата индустриално предприятие – пивоварната на братя Прошек – е разширена и доокомплектована в средата на 90-те. Фабриката запазва мястото си на водещ производител и през следващото десетилетие и половина. Голям плюс за Прошекови е наемането още през 1896 г. на Ламберт Коцик, първоначално като помощник-майстор, а впоследствие и като майстор-пивовар. Фабриката изпитва известни колебания след смъртта на двамата си основатели през 1905 г., когато предприятието е поето от наследниците. През 1907 г. начело на фирмата застава Стефан П. Пипев, зет на Богдан. До войните новият управител разширява предприятието с нови постройки и заменя емайлираните ферментационни каци с железобетонни резервоари, което е нововъведение в България.

Не толкова бляскаво се развива друго многообещаващо в средата на 90-те години на XIX век предприятие – фабриката за глинени изделия на Ю. Симидов. Въпреки сериозните си производствени мощности и връзките си с политическия елит, предприятието не успява да се пребори с набиращата сила конкурентна фабрика „Изида“ в близкото до столицата село Новоселци (дн. Елин Пелин). Както е известно, това индустриално заведение е създадено първоначално с цел да задоволи нуждите от тръби и сходни материали покрай извършвания строеж на централната канализация в София. Още през 1893 г. група столични търговци и предприемачи, сред които Георги Мимиди, Аврам Д. Леви, Исак Д. Леви,

Михаил Калъпов, Стефан Марков и Пенчо М. Петров, създава командитно дружество „Георги Мимиди и Сие“ за доставка на канализационни тръби за столичната община. След спечелване на търга, съдружниците решават да създадат фабрика, а през 1898 г. преименуват дружеството в Акционерно керамично дружество „Изида“. През 1901 г. канализацията е завършена, а през 1905 г. печелят и търга за полагане на настилка на столични улици с обща площ 70 000 м².

Развитието на тази последна фабрика е в тясна връзка със стопанското развитие и разрастването на индустрията в Пловдив и региона. Основната си суровина софийската фабрика доставя от Пловдив, където след 1907 г. получава концесия за скалите под „Джендем тепе“ и „Бунарджика“, която разработва през следващите години.

Пловдив се превръща в център на производството на строителни материали не само в резултат на дейността на „Изида“, но и поради сериозните усилия на Павел Д. Калпакчиев да изгради модерно предприятие. Той е брат на Юрдан Калпакчиев, инициатора на софийското дружество „Работник“. През 1903 г. от дружеството излиза Юрдан Каплакчиев и то остава еднолична собственост на Павел. Постепенно след първата рингова пещ от 1897 г. през 1905 г. се построява рингова пещ за изпичане на тухли и се внасят една тухлена преса за производство на машинни тухли марка „Орел“ и една керемидена преса „Раупах“ за пресоване на керемиди.

В центъра на бившата Източна Румелия вече са положени основите на пивоварство и спиртоварство, а с появата на „Родопска пчела“ се слага началото и на химическата промишленост в града в нейния парфюмерийно-сапунджийски вариант. Основателят ѝ, Антон Папазов, е роден в Казанлък и първоначално се занимава с комисионерство. В началото на 1895 г., с идеята да се възползва от облагите на Закона за насърчение, той решава да създаде фабрика за тоалетни сапуни и парфюмерия. Първоначално печели популярност с т. нар. млечен сапун за деца. По-късно отваря и отдел за дестилация на розово масло. През 1899 г. открива магазин в София и Русе, а през 1903-1904 г. основава свое представителство в Румъния.

Друг забележителен пловдивски индустриалец, стартирал мащабната си дейност по същото време, е Пантелей Генов. Бъдещият пионер в областта на консервната промишленост заминава през 1894 г. за Швейцария с намерение да следва право. Впоследствие обаче по съвет на близките си и на преподаватели изоставя правните науки и заминава в Белгия и Франция да изучава производството на консервирани храни. За тази цел той постъпва на работа последователно в консервни фабрики в Анверс, Брюксел и Болон сюр Мер, където натрупва необходимите знания и опит. След завръщането си в България Генов се опитва да реализира идеята си за консервна фабрика първоначално във Варна (1899 г.) и в Русе. През 1908 г. се премества в Пловдив, където намира най-добрите условия за разгръщането на дейността си – от една страна лесен достъп до суровини (плодове и зеленчуци), от друга бързи транспортни връзки през жп линиите с черноморските риболовни центрове. Голям плюс за него са и предоставените му от правителството концесионни права. Основната дейност на предприятието се съсредоточава върху консервирането чрез стерилизиране на зеленчуци, плодове, риба и месни продукти. Първоначално Генов среща трудности с пласирането на продукцията поради консервативната реакция на потенциалните купувачи в градовете. Консервираните храни се посрещат скептично, дори с подозрение, че са отровни. В първите години след установяването си в Пловдив, предприятието има 35 души постоянни работници. В производствения процес е привлечен и един от братята на Пантелей – Иван Генов. Фабриката остава единственото сериозно консервно предприятие в страната до войните. Успехът ѝ до голяма степен се дължи на предприемчивостта и нестандартните решения на основателя и собственик Пантелей Генов, а положителните ѝ резултати водят до сериозен ръст в бранша в междувоенния период.

В утвърдените вече индустриални заведения като пивоварната на Фрик и Сулцер („Каменица“) и спиртоварната на Бомонти настъпват някои промени, но двете фабрики запазват положителната тенденция в развитието си. В „Каменица“ в началото на XX век постепенно навлиза второто поколение фабриканти. След смъртта на Сулцер през 1907 г. създаденият управленски вакуум е преодолян чрез привличането на нов инвеститор в лицето на Адолф Функ, немец. През 1910 г. от непосредственото

управление излиза Рудолф Фрик, а през 1911 г. и току-що привлеченият Функ. Оперативното ръководство е поето от Ото Шефер, оженил се междуременно за вдовицата на Фридрих Сулцер и действащ като пълномощник на малолетните наследници.

Спиртната фабрика на Бомонти се развива особено добре в десетилетието преди Балканската война. От средата на 90-те насетне средногодишните печалби се оценяват на 16 400 лв. а продукцията се пласира на местния пазар и в чужбина (Гърция и Османската империя). Към края на века се открива и т. нар. оризов отдел към фабриката, начело на който застава средният брат – Карл Бомонти. В годините непосредствено преди войната във фабриката има постоянно ангажирани 40 души работници. Наследниците на първооснователите започват да навлизат в управлението едва след 1913 г., когато умира Ад. Бомонти. В голяма степен успехът на тези фабрики, създадени и ръководени до 1912 г. почти изцяло от чужденци, внася известни корекции в твърденията за ксенофобската стопанска среда в България.

Друго емблематично предприятие с решаващо чуждо участие – пивоварната в Шумен – също показва висока жизненост. През 1903 г. шуменската пивоварна откупува фабриката на Хаберман в Русе и дружеството се трансформира в Акционерно дружество „Шумен-Русе”. В резултат дейността ѝ се разраства. По същото време дружеството разполага със складове и мрежа за пласмент на готовата продукция във Варна, Добрич, Балчик, Разград, Ески-Джумая, Горна Оряховица, Плевен, Бургас. Прави опити да разкрие складова база и в Цариград. Резултатът от развитието ѝ е, че Шумен се оформя като водещ център на пивоварството, а самата фабрика е втора по значимост в страната.

Малко встрани от вече утвърдените предприятия, но твърде интересна и в известна степен провиденческа по отношение на междувоенния период е появата на още едно сериозно предприятие от вълненотекстилният бранш – тревненската фабрика „Св. Георги“ АД. То е резултат от активната намеса на кръга банкери и финансисти около Българска търговска банка. Началото си това предприятие води още от 90-те години на XIX век и се свързва с името на Георги Тодоров Попов. Преди да се залови за индустрия, въпросният тревненец е търговец, а за известно време между 1881–1882 г. и кмет на града. Когато започва строежът на фабриката на Ив. К. Калпазанов в близкия Габрово, той замисля да построи подобна текстилна фабрика в родния си град. Неговото желание е тревненската фабрика да е по-съвършена от тази на Калпазанов. За да събере необходимия капитал, Попов се свързва с бъдещите си съдружници – Димитър Златев (негов баджанак), Тихол Бончев, Бончо Тихолов и Тотю Киселъв. В преследване на идеята си Попов заминава в чужбина, престоюва близо десет дни в Париж, след което посещава Лондон. Там проучва текстилни фабрики, машини, цени, условия за доставки и др. Когато Георги Т. Попов умира през 1885 г., отслабналото още преди кончината му съдружие се разпада. Още през 1884 г. Димитър Златев основава собствена фабрика, а малко по-късно това правят и останалите бивши съдружници. Фабриците работят до към средата на 90-те години като част от продукцията им отива за задоволяване нуждите на армията. Двете фабрики фалират и са изкупени от русенските банкери „Братя Ковачеви“, които не след дълго също банкрутират. Всичко вероятно би завършило тук, ако в началото на XX век със съдбата на тревненските фабрики не се заема Българска търговска банка (БТБ). Първоначално кръгът около БТБ се опитва да даде под наем предприятията, но след като към 1906 г. тази идея се проваля, те консолидират собствеността си върху двете фабрики и от началото на 1910 г. насетне банката е фактически собственик на предприятията. В хода на последвалото реструктуриране сградите на фабриците са съборени, а машините са пренесени в новото фабрично здание под името „Св. Георги”, издигнато до гарата в града. За уреждането на производството е нает опитният Андрей Дойкин, съдружник за известно време преди това във габровската фабрика „Надежда“. В резултат в предприятието са наети 200 души работници и са инсталирани 42 стана. Всичко това прави фабриката една от най-модерните в България. По-важното обаче е, че зад съживяването на вълнено-текстилното производство в Тревненско освен гравитиращите около БТБ индустриалци като Панайот Попов и Андрей Дойкин стоят и такива „финансови акули“, за българските мащаби разбира се, като братя Бурови и Георги Губиделников, които макар и неохотно захванали се с тази индустриална авантюра, успяват да превърнат фалиралите предприятия в инвестиция с прилична възвръщаемост.

С доста по-голямо желание въпросните финансисти се включват в развитието на индустриалните заведения в Русе. Сериозен интерес БТБ има в основното на 21.12.1907 г. дружество „Евгени Мюлхаупт и Сие“. Основната цел е създаването на машинна фабрика за производство на водни турбини, мелнични машини, трансмисионни части, стоманени ролетки. Сред основателите, наред с немците Евгени Мюлхаупт (монтъор), Херман Арндт (леяр) и русенските търговци Вилхелм Беман (регистриран и като индустриалец) и Хайнрих Лангбен, е и банкерът Иван Д. Буров. Авторитетната кожарската фабрика „Попов и Пенков“ също поддържа сериозни връзки с БТБ по линия на участието на главния ѝ акционер Панайот Попов в Управителния съвет на банката, включително и като негов председател от 1903 г. до 1910 г. Фабриката, обаче, е реорганизирана към края на първото десетилетие на XX век с включването на белгийски капитали и посредничеството на белгийския консул в Русе и става една от най-големите в страната. През 1911-1912 г. капиталът на дружеството достига 1 100 000 лв. при 180-190 тона годишно производство.

През 1898 г. този път във Варна се създава друго голямо индустриално предприятие, но със сериозното участие на английски капитал. Става дума за фабриката „Принц Борис“. Тя е основана като резултат от концесия, дадена през 1895 г. на дружество съставено от братя Симеонови, К. Д. Бабис и Николаки Хаджопуло от Русе и Е. Лийс от Манчестър. Целта е създаване на фабрика за производство на памучни прежди. През 1898 г. концесията е отстъпена на „Първо българско анонимно привилегировано дружество за памучни прежди“ със седалище в Манчестър. Фабриката е пусната в действие през 1899 г. и остава единствена памукотекстилна фабрика в страната до войните. Ангажираните работници в нея са между 220 и 350 души. Това със сигурност е едно от най-добре оборудваните и големи предприятия в България до 1912 г., но в същото време си остава едно от най-енигматичните по отношение на обем продукция, печалба, инсталирани машини и водещи фигури в организацията и управлението му.

Сред този сравнително подробен списък на важните предприятия и инициаторите им със сигурност впечатление прави отсъствието на индустриалните предприятия, занимаващи се с мелничарство (с малки изключения) и преработка на тютюн и коприна. Мелниците всъщност представляват 28,3% (110) от насърчаваните предприятия през 1912 г., но на практика трудно може да се оцени колко от тези предприятия действително са индустриални. Тяхното създаване не изисква особен капитал, не се отличава с някаква специфика на организационния процес и трудно осигурява постоянна заетост на наетите работници поради спецификата на бранша и основната му суровина. Обобщената информация от 1909 г. показва, че в 48 от 62 анкетираните предприятия вложеният капитал е под 200 000 лв. като в 25 сумите са дори под 100 000 лв. Едва 3 са предприятията с вложен капитал над 500 000 лв. В същото време в мъртъв сезон тези 62 предприятия ангажират само 135 души, но дори и в интензивния период наетите работници едва надхвърлят 1 100, което прави средно по 17-18 души в предприятие. А данните за 1912 г. въпреки нарасналия брой предприятия не показват нещо различно – средно 158 000 лв. капитал и 14-15 души работници.

Не е по-различно положението с преработката на тютюн. През 1909 г. е образуван т. нар. „Картел“, популярното название на Безименно акционерно дружество „Съединени тютюневи фабрики“. В него влизат фабриките – с цялата условност на това понятие, когато се отнася до производство на тютюн в България в началото на XX век – от Пловдив, Варна, Русе, Шумен. За първата година от съществуването си това мащабно обединение на тютюнопроизводители от страната изнася значителни количества тютюн на листа, от които реализира много по-големи печалби, отколкото от „фабрикацията на тютюн“. И това при положение, че една от основните цели на обединението е фабричната обработка на тютюн.

Подобна е ситуацията и с производството на коприна. Въпреки усилията за подпомагане развитието на „копринарството“ и специално приетия „Закон за повдигане копринената индустрия в Княжеството“ през 1896 г., до войните се създава едва една по-сериозна фабрика за „произвеждане пашкули и коприна“, построена през 1892 г. и принадлежаща на дружество „Свила“ в Станимака. Дори и тя обаче не е отразена в Анкетата от 1909 г. като мащабно предприятие. Такава е и оценката на външни

наблюдатели, които отчитат все пак подходящите природни дадености на страната за развитието на подобна индустрия.

Именно маломерността на предприятията от тютюневата, мелничарската и копринената индустрия и липсата на сериозна механизация в производствения процес са аргументите те да не получат по-сериозно внимание в настоящия текст. С няколко малки изключения, няма и сериозни фигури, които да бъдат съизмерими с пионерите в другите индустриални браншове. Като цяло извън братя х. Петрови, Карло Алберто Вакаро и може би Магърдич Томасян, няма впечатляващи личности сред организаторите на тези промишлени заведения.

През 1912 г., опирайки се на Анкетата от 1909 г., Министерство на търговията, промишлеността и труда в направения официален доклад до цар Фердинанд по случай 25-годишнината от възкачването му на българския престол, прави следните обобщения – през 1909 г. от 266 насърчавани предприятия, 261 са частни, 93 от тях са еднолична собственост, 115 се управляват от събирателни дружества и 37 от акционерни дружества. 224 предприятия се експлоатират от българи, 24 съвместно от българи и чужденци и 18 от чужденци. За периода до 1909-1911 г. се появяват нови 105 предприятия.

От всички тези 105 индустриални заведения – 49 са мелници, 1 е пивоварна и 1 е спиртна фабрика. Те се ползват само с частични облекчения по Закона от 1909 г. (място, безмитен внос на машини, освобождаване от данък сгради и занятие). Останалите 54 се ползват с всички специални облаги предвидени от Закона. В крайна сметка през 1911 г., т. е. една година преди влизането на страната в период на войни, българската държава счита, че в страната са създадени и работят 371, а в следващата 1912 г. – общия брой достига 389. Със сигурност тези 3 години, от 1910 до 1912 г., са най-динамичния период в развитието на българската индустрия, поне от гледна точка на статистиката и на абсолютното нарастване на броя предприятия. Но ефектът от този растеж, малко над 46% като относителна стойност, трудно може да бъде оценен тъй като е замъглен от променената ситуация във военните години.

3.6. Резултати от „обгрижването“

Степента на индустриализация или ефектът от взетите мерки от страна на държавата и резултатите от 17 години целенасочена протекционистична политика могат да бъдат оценени през процента от активното население, ангажирано в индустрията, през дела на индустриална продукция от БВП и през производството на глава от населението. По първия и третия показател данните се сравнително ясни, отдавана известни и коментирани. Към 1911 г. 19 500 души са заети в предприятията на насърчаваната и ненасърчаваната индустрия – това прави 0,45% от активното население. По същото време в САЩ индустрията ангажира 11% от населението, в Англия – 16,5%, във Франция – 17,2%, в Германия – 18%.

Стойността на индустриалното производство за същата година възлиза на 122 500 000 лв., което по изчисления на Л. Беров дава средно 28,3 зл. лева на глава от населението. В същото време този показател в САЩ сочи 217 зл. лв. Оттук Л. Беров прави извода, че България е 35-40 пъти по-изостанала в сравнение с напредналите страни. Дали количественото остойностяване на изостаналостта е с точно такива измерения или не, не от голямо значение. По-важното е сравнението с водещия стопански сектор, именно селското стопанство. По данни, цитирани от Дж. Лампе, през 1911 г. българското селско стопанство дава продукция на стойност 611 000 000 лв., което означава 139 лв. на глава от населението.

По втория показател – дял от БВП – задачата е малко по-особена. Опитите да се изчисли БВП и да се проследят тенденциите в неговото изменение напоследък бяха обобщени и подложени на сериозна ревизия от М. Иванов. С тази задача обаче са се заемали и други изследователи в последните две-три десетилетия. Изчисленията показват, че в годините, непосредствено преди началото на периода на войните, БВП на България е: 1 673 003 000 лв. за 1911 г. според М. Иванов, 1 416 000 000 лв. за същата година според Дж. Лампе и 1 332 596 000 лв. за 1910 г. според М. Паларе. От тях на индустрията и занаятите генерира съответно 161 892 000 лв. или 9,69% по М. Иванов, 190 000 000 лв. или 13,42% по Дж. Лампе и 140 472 000 лв. или 10,54% по М. Паларе. Ако от тези суми се приспадне онази част, която се

пада на занаятите се получава следното – 98 292 000 лв. (5,89%), 112 000 000 лв. (7,91%), 38 027 000 лв. (2,85%). Очевидно дори и най-оптимистичната оценка, тази на Дж. Лампе, не показва някакво огромно достижение в процеса на индустриализиране, респективно стопанско модернизиране. Дори и тези 7,91% са с повече от 10 пъти по-малко от дела на селското стопанство в БВП.

Резултатите от индустриализационните усилия в рамките на малко над три десетилетия след 1878 г. могат приблизително да бъдат обобщени и по следния начин. Индустрията в структурно отношение се доминира от леката индустрия тъй като изисква по-малко начален капитал и има по-бърз оборот на вложенията. Това се доказва от събраните данни през 1909 г., според които в различните индустрии средно вложеният капитал в едно предприятие е както следва: мини и кариери – 680 003 лв.; метални индустрии 145 692 лв.; керамика – 554 510 лв.; химическа индустрия – 103 347 лв.; индустрии за храни и пиетета – 264 104 лв.; текстилни индустрии – 206 695 лв.; дървени индустрии – 183 153 лв.; кожарство – 83 470 лв.; хартиени индустрии – 394 075 лв.; добиване на физическа сила – 3 128 725 лв. Едва 31 от всички 266 едри предприятия могат да се похвалят с повече от 500 000 лв. вложения, което е сериозно постижение при положение, че само 5 години по-рано едва 12 предприятия разполагат с такъв капитал. През 1900 г. средно едно насърчавано предприятие „струва“ 192 000 лв., а през 1911 г. – 252 000 лв. В предприятията като цяло през 1909 г. е вложен капитал на стойност 64 385 786 лв., от който местния е 49 736 706 лв. Чуждестранния вложен капитал възлиза на 14 649 080 лв., от които 10 211 401 лв. – белгийски; 1 035 000 лв. – английски; 506 441 лв. – белгийски-български; 362 738 лв. – френски-български; 1 913 636 лв. – руски; 137 364 лв. – турски; 482 500 лв. – германски.

През 1911 г. има 345 насърчавани предприятия с вложен капитал 91,09 млн. лв. и 15 886 заети работници. Най-голям е относителният дял на хранително-вкусовата промишленост със 146 насърчавани предприятия и годишно производство на стойност 64,9 млн. лв. От тях 99 са мелници, като най-значителен център се оформя с. Река Девня, Варненско, с 18 мелници. Освен това в страната работят още 17 пивоварни, 7 спиртоварни, 7 фабрики за захарни изделия, 8 маслодайни, 2 захарни фабрики, като последните две са и най-големите предприятия в бранша. Със своите 72 предприятия и 4257 работници, текстилната индустрия се нарежда на второ място. Обща стойност на продукцията ѝ възлиза на 21,4 млн. лв. Във вълнотекстилният клон работят 36 предприятия, а главни центрове са Сливен и Габрово, като габровските фабрики са по-големи и произвеждат по-фини платове. През 1911 г. в България едри са 26 кожарски предприятия, ангажиращи 469 работници и годишно производство 5,5 млн. лв. Центрове на тази промишленост са Габрово, София, Шумен, Варна. В металообработваща индустрия са регистрирани 29 предприятия с общо 5,4 млн. лв. вложен капитал и 1961 ангажирани работници. Като най-сериозни в бранша се оформят ремонтните работилници на БДЖ в София, Русе и Бургас и фабриката „Евгени Мюлхаупт“ в Русе. Химическото производство е представено от 27 предприятия с 4,1 млн. лв. вложени капитали. Централно място заемат фабриките за производство на сапун, общо 11 на брой, но освен това са регистрирани и 5 фабрики за взривни вещества, 3 по-големи фабрики за розово масло, 1 кибритена фабрика. Керамичната промишленост, включваща предприятията за производство на строителни материали, е представена от 16 предприятия с 1281 работници и вложения на стойност 4,7 млн. лв. По-значимите предприятия са „Изида“, „Труд“ (Русе) и циментовите фабрики в Плевен и Батановци (Пернишко). Отделно от тези предприятия най-сериозното индустриално заведение е каменноуглената мина в Перник с 1337 души работници и 3,06 млн. лв. годишно производство.

3.7. Лицата зад числата.

На пръв поглед тези числа омаловажават усилията по индустриализацията на икономиката, но не бива да се забравя, че те са резултат от усилието именно на нищожен процент от населението, докато високите показатели в селскостопанския сектор отразяват ангажираността на повече от 82% от населението. Този нищожен процент си има своите лидери – именно малката група индустриалци-инноватори, склонни да рискуват, разбира се, с мисълта за печалба. Именно тези хора стоят в основата на

позитивните тенденции. Техните усилия не винаги получават подобаващо внимание. Доколкото се обръща внимание на тези хора, акцентът се поставя върху чужденците, но очевидно не по-малко забележителни са и местни фабриканти.

Внимателният преглед на събраната информация дава интересен материал за разсъждения. Въпреки че събраните данни далеч не са изчерпателни от статистическа гледна точка, те дават достатъчно достоверна информация, която пък е солидно основание за изводи по отношение на специфичния социален профил на българския индустриалец. Отчетливо се открояват две групи или вълни индустриалци. При това не става дума за традиционно разглежданите родни, т. е. българи като поданство и чуждестранни предприемачи. Подробният анализ показва, че по-подходящо е категоризирането в други две групи – първооснователите (или първа вълна/група) и техните наследници или продължители (втора вълна или група). Задължителна уговорка, която следва да бъде направена тук, е, че тези две групи не са хронологически дефинирани, т. е. критерият за принадлежност е преди всичко поставянето на начало на нова фабрика, а не времето, в което това се случва. В една и съща група едновременно попадат например предприемчивите сливналии от кръга около сливенското дружество „Напредък“, създадено през 1880 г. с цел управление на старата фабрика на Добри Желязков в града, Георги Т. Рашеев със създадената в 1901 г. ленено-конопена фабрика и Евгений Мюлахaupt с неговата железолоярна фабрика, създадена през 1907 г., като първооснователи, от една страна. От друга страна във втората група попадат например наследниците и близките родственици на Иван К. Калпазанов, поели управлението на фабриката в самия край на 80-те години на XIX век, след смъртта на основателя, сина на Христо Р. Бобчев – Рачо, управлявал габровската фабрика „Александър“, в края на XIX и началото на XX век и наследниците на братя Прошек, поели управлението на пивоварната след смъртта им през 1905 г.

Първата група е доста по-хетерогенна във всяко отношение. От една страна, там влизат предимно хора, надхвърлили 30-годишна възраст при основаване на предприятието. Обикновено притежават сериозен опит в сферата, в която правят фабрика. Типични примери тук са Антон Хоринек, Иван Недков, Евгений Мюлахaupt. И тримата работят доста дълго във фабрики – Хоринек при Ив. Х. Беров, Ив. Недков във фабриките на Калпазанов, а Мюлахaupt като монтьор в Германия, а по-късно като директор във фабрика „Енергия“ в Русе. Това им дава възможност да натрупат сериозен опит, който впоследствие използват в предприятията си. Не е задължително обаче опитът да бъде конкретно във фабричното производство. Ако фабриката се създава в първите години след 1878 г., то в повечето случаи той е резултат от дейността на първопроходците като търговци или занаятчии. Дори беглият преглед на историите на габровските и сливенските текстилни предприятия доказва това твърдение.

Има, разбира се, и такива, които не разполагат с никакви познания в сферата, в която стартират предприятие. Типичният пример тук е Велизар Пеев. Бившият военен няма ни най-малка представа от производството на шоколадови изделия, но е убеден в перспективата пред изграждането на подобно предприятие и навакса липсата на познание с посещения във водещи центрове и привличането на квалифицирани кадри, докато се формират собствени. В известен смисъл подобна трудност срещат и първите текстилни индустриалци, особено в Габрово, тъй като липсва познание за необходимостта от конкретни машини, влизачи в производствения процес.

Липсата на познания съвсем не означава обаче липса на образование. Внимателният прочит на събраната информация показва, че хората, принадлежащи към вълната или групата на първооснователите рядко са неграмотни, макар че системното образование често не надхвърля нивото на първоначална грамотност. Вярно е, че на по-ранните в хронологическо отношение пионери, с изключение на чужденците, често липсва техническо и технологично познание, както и достатъчно висок образователен ценз, което те са принудени да компенсират с ангажиране на компетентен персонал. От края на 80-те години на XIX век обаче трудно ще се намери създател на фабрика в България, който да не е придобил достатъчно добро образование. Разбира се, чужденците в тази група на пионерите са доста по-добре образовани по начало, но тази разлика се заличава, колкото по-отдалечена от 1878 г. е датата на стартирането/основаването на фабриката.

Част от представителите на тази първа група са хора със сериозни доходи, преди да се захванат с индустриални авантюри. Солидното им обществено положение и зрялата възраст, в която стартират индустриалните начинания, означават, че решенията по основаването на промишлени предприятия се вземат „на хладна глава“ с претегляне на възможните рискове. За това се търсят и съдружия, не просто да се набере недостигащият начален капитал, но да се сподели и рискът. Дори тогава, когато има екзотика в действията на основателите (особено по доставянето на машини), рисковете са премерени и резултатите оправдават поемането им.

Втората група или вълна, съставена от наследниците на пионерите, също носи определени специфики. Тя е съставена основно от синове или свързаните с основателите по родство с първооснователите. При навлизането си в семейния бизнес тези хора са обикновено на възраст между 20 и 30 години. Макар че има и изключения, като Рачо Хр. Бобчев, който влиза в управлението на габровската фабрика „Александър“ на 15 години (?). Не може да се установи някаква по-сериозна закономерност по отношение на момента, в който поемат изцяло контрола върху предприятията. В повечето случаи обаче това става в началото на XX век или в годините, непосредствено преди периода на войните. Почти във всички случаи именно представителите на втората вълна са тези, които управляват фабриките и в годините между двете световни войни.

Ранната възраст, на която влизат в ръководството и започват да влияят върху развитието на предприятията, се обяснява освен с фамилната обвързаност и с по-добрата теоретическа и практическа подготовка в резултат на по-високия образователен ценз, който представителите на втората група притежават. Почти няма индустриалец от първата вълна, който да не се е погрижил за доброто образование на наследниците си. Впечатление прави, че синовете и наследниците обикновено са насочени да получават знания и да придобиват умения в различни области, необходими за доброто управление на предприятието. Почти всички представители на втората вълна владеят поне по един чужд език, а някои дори по три.

Има и изключения от правилото за семейна обвързаност между представителите на първата и втората вълна. Най-добрият пример може би е Георги Губиделников, за който заниманието с индустриални предприятия не е основно. Той не е и в типичния възрастов диапазон, характерен за повечето от представителите на условната втора вълна. Това обаче не пречи да вдигне на крака, образно казано, съществуващата вече тревненска фабрика „Св. Георги“ и да я превърне в печелившо предприятие. Като цяло действията му са в синхрон с това, което предприемат и останалите представители на втората вълна – увеличават капитала, модернизират производствените мощности и търсят нови пазари.

Почти всички останали правят същото. Братя Стефанови предприемат сходни действия в началото на XX век – разширяват фабриката с нови постройки, повишават техническата обезпеченост на предприятието. Кариерата на Стефан Г. Стефанов, извън чисто индустриалната дейност, само подкрепя усещането за широтата на интересите и подхода на представителите на втората вълна.

Макар и по-скромни като мащаб, но със същия резултат са действията и на Рачо Хр. Бобчев във фабрика „Александър“ – разширява фабричното здание още в началото на 90-те години на XIX век, доставя на няколко пъти механични станове. В началото на XX век са доставени и нови машини – парен котел, локомотив (80 к. с.), предачни машини за камгарно предене. През 1908 г. дружеството се преобразува във Вълненотекстилно анонимно дружество – фабрика „Александър“ с капитал 884 000 лв. През същата година взема под наем карловската фабрика „Евлогий Георгиев“ за период от 01.02.1908 г. до 01.02.1918 г. срещу 16 000 лв. годишно. Смъртта на Р. Хр. Бобчев разклаща състоянието на фабриката, но „Александър“ остава може би най-модерната фабрика в България до 1912 г. Наследниците на Иван Калпазанов в Габрово – синовете му Никола, Добри и Димитър, заедно със зетьовете Васил Карагъзов и Тодор х. Петров не остават по-назад от конкурентите в града и страната. Те постепенно превръщат наследените фабрики в сериозно модерно предприятие. В началото на двадесетото столетие са доставени нови машини от Германия. Към началото на второто десетилетие на същия век фабриката разполага и със собствени електроцентрали и въгледобивна мина, а е завършено и ново тъкачно здание. Зетят на Богдан

Прошек, Стефан Пипев, които поема управлението на пивоварната след 1905 г. успява да укрепи разколебаното предприятие чрез технологични нововъведения, извършени в производствения процес. През 1907 г. във фабриката се инсталира нов двигател с мощност 120 к. с., нова динамо машина, нови хладилници, двойни компресори и нова инсталация за изкуствен лед, вследствие на увеличеното производство и с оглед на бъдещите нужди. В известен смисъл такъв пример са и братя Калови от Сливен със своите фабрики, макар че те биха могли да бъдат отнесени и към групата на първопроходците, поради факта че на практика не поемат и не развиват фабрика, наследена от баща им. Сходна е и съдбата на братята Минчо и Христо Н. Гутеви, които все пак подпомагат развитието на кожарската работилница на баща си и я превръщат в модерна фабрика в началото на XX век.

Впечатление прави и българизирането на част от наследниците на чужденците от първата вълна. Обикновено това става чрез бракове, както е случаят със споменатия вече зет на Б. Прошек, Стефан Пипев, който се жени за дъщерята на чешкия предприемач Милада. Но това не е задължителен сценарий. Синът на А. Хоринек, Фердинанд, живее и умира в България и въпреки че работи известно време в бащиното предприятие, е по-известен в българските шахматни среди като първия председател на Българския шахматен съюз, учреден през 1928 г. Разбира се, не всички чужденци „се смесват“ с българи. Съдружниците в „Каменица“ например, остават свързани преди всичко със семейни връзки помежду си. Подобен е и случаят със собствениците на спиртоварна – семейство Бомонти и с шуменския пивовар Франц Милде, които до 1912 г. не създават роднински връзки с българи.

Все пак приносят на тази втора вълна за развитието на българската индустрия става най-ясен и видим едва през годините между двете световни войни, когато повечето от първопроходците вече или не са между живите, или са на сериозна възраст и са прехвърлили отговорностите по ръководството на предприятията на наследниците си. При всички положения обаче тези две групи индустриалци, ясно разграничими по своите характеристики, определят до голяма степен облика и характера на българската индустрия до 1912 г.

3.8. Равносметката

Усилията на българската държава безспорно подпомагат индустрията, но успехите се дължат преди всичко на инициативите и решенията на самите индустриалци. А успехи има дори и да не личат на ниво БВП или БВП на глава от населението. Държавното законодателство в областта на насърчаването на местното производство се превръща в сериозен фактор в доста късен етап. Ефектът от него е най-видим в нарастване броя на предприятията. До известна степен то дава възможност за обновяване и разширяване на техническата производствена база на отделните фабрики, но в този аспект е много спорно дали единствено предоставените възможности за безмитен внос на машини и различните облекчения и привилегии, предвидени в законите от 1894/5 г., 1905 г. и 1909 г., са единствените мотиви за подобни действия. По-скоро това е естественият стремеж за развитие и усъвършенстване на вече създаденото предприятие. Внимателният поглед върху възникналите преди 1894/95 година фабрики показва, че стремеж да се закупуват нови машини съществува и преди това, без да се ползват никакви специални облекчения. Недостигът на детайлни данни за пазарната реализация на продукцията на повечето от предприятията затруднява оценката за влиянието на държавната политика в тази посока. Все пак, както беше показано и по-горе, ефект от държавната политика има, тъй като местната промишленост повишава чувствително дела си на вътрешния пазар за периода 1896-1911 г. от 13 % на 43 %.

Държавата стимулира създаването на фабрики, но не стимулира „създаването“ на хора, които да създават фабрики. В този аспект нещата са оставени на техния естествен ход. Няма специализирани училища или обучения. Не е така в областта на селското стопанство със създадените специалните училища и образцови чифлици. Липсата на целенасочени усилия за подготовка на бъдещи индустриалци и предприемачи не е изключително български патент по това време. Поне на автора не са известни системни усилия в тази посока от края на XIX и началото на XX век, където и да било в света по това време. Това е

абсолютно нормално, тъй като интересът към фигурата на предприемача и ролята му за развитието на индустрията и икономиката е оценена, осмислена и превърната в обект на изследване, дебат и съответно държавни политики едва няколко десетилетия по-късно. Дори усилията на българската държава да насърчава чрез стипендии надарени ученици да получават извън страната съответното техническо (инженерно в различните му разновидности – химическо, машинно и т.н.) или друг тип образование (железарство, леярство и т.н.), което евентуално би подпомогнало и стимулирало предприемчивостта им за създаване на фабрики, резултатите не са особено обнадеждаващи. Без изобщо да претендира за изчерпателност и абсолютна достоверност и опирайки се на данните изнесени от Ив. Танчев за получените държавна подкрепа за образованието си в чужбина българи за периода 1879-1892, едно обобщение показва, че от 375 души, получавали целогодишни стипендии от Княжеството (вкл. Източна Румелия) само 59 могат да бъдат „заподозрени“ в образование, даващо подготовка за бъдеща „фабрикантска“ дейност. Не е по-оптимистична картината и при получавалите еднократни държавни помощи за образованието си – от 548 души едва 75 попадат „под подозрение“. От всички изброени в изследването на Ив. Танчев имена, едва две се срещат сред инициаторите на фабрики и то от първата вълна – Йонко Ив. Калпазанов и Васил Карагьозов. Тук веднага следва да се направи уточнението, че създаването на фабрики не е задължително свързано със специално образование, както сочат примери по-горе и че често пъти образованието, особено на представители от втората вълна, се поема от самите семейства. Очевидно е обаче, че държавните инициативи в посока подготовка на бъдещи „фабриканти“ са крайно непродуктивни, което е доказателство по-скоро за липса на концепция за провеждането на подобна политика.

Резултатите от индустриалното развитие на България в периода 1878-1912 г. са налице, а интерпретациите им вероятно скоро няма да постигнат консенсус по въпроса за успеха или провала на българската индустрия. Вероятно оценките ще продължат да гравитират около двете крайности – „еволуция без развитие“ и „българско икономическо чудо“. Тривиално и банално ще прозвучи, но действително случилото се вероятно е някъде по средата. Едва ли българското индустриално развитие от края XIX и началото на XX век е нещо изключително като модел, като подход, като темпове на развитие, като обеми производство, като вложен капитал или ангажирани работна сила и мощности. Разбира се, че не е така и тук оценката стои по-близо до „еволуция без развитие“. Но дори тези дребни на фона на европейски или световни примери постижения заслужават внимание именно, защото се случват в по-скоро неблагоприятната за индустриални инициативи и начинания българска среда от посочения период – без особено голям ресурс (суровинен, паричен, човешки), без сериозен пазар (вътрешен и външен), при неблагоприятна политическа ситуация. И най-вече заради хората, участващи и рискуващи при създаването и развитието на промишлените предприятия. С други думи казано, оценките за „българското чудо“, опиращи се на сухата статистиката, имат за своя основа всъщност дейността на немногобройната група индустриалци, създали индустрията в страната до 1912 г. Но и тяхната роля не бива да се надценява. Както правилно посочват критиците на „чудото“, наблюдаваният в други случаи „self-sustained“ растеж, като сигурен показател за модерното, индустриалното, капиталистическото развитие на икономиката на една страна, в България е трудно да уловим. Това вероятно е така не само по обективни причини, защото отправната, началната точка е много ниска, а вероятно и защото усилията на предприемачите се влагат предимно в познати, наложили се като традиционни, индустриални браншове, за които има достатъчно натрупан опит в европейски мащаб, от който да се черпи с пълни шепи. С други думи родните фабриканти са напредничави, иновативни дори революционери, но само на фона на местната стопанска действителност. Не се пробват в нови отрасли и браншове, за които няма готови отговори и развитието им предполага самостоятелно търсене на административни, технологични и пазарни решения. Очевидно в индустрията местните предприемачи се оказват много по-добри в адаптирането на европейски работещи модели, особено на ниво отделно предприятие, нещо което не винаги важи за други сфери от обществения и политическия живот на българското общество и държава в края на XIX и началото на XX в.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наблюденията върху индустриалното развитие, ролята на държавата и на индустриалците в двете сравнявани балкански страни са за сравнително кратък период – едва 30-35 години. Освен това се отнасят на практика до началния етап на индустриализиране, когато все още не са достигнати необходимите показатели за т. нар. „self-sustained“ растеж, които предполага много по-бързи и по-видими трансформации в рамките на десетилетие или две. Периодът на войните (Балканските и Първата световна) идва твърде „бързо“ за индустриите на двете страни, като има някои не особено сигурни индикации, че прекъсва наченките точно на такъв стабилен растеж, който да осигури много по-видим ефект върху цялостната модернизация на обществата в България и в Сърбия. Всичко това, добавено към особеностите на изворовата база, върху която се гради анализа, предполагат известна доза скептицизъм по отношение на изводите като цяло.

Все пак няколко сигурни факта се набиват на очи. И двете коментирани държави в разглеждания период се опитват да стимулират индустрията по сходен начин – чрез насърчително законодателство, даващо облаги на склонните да рискуват в индустрията. Сръбският закон от 1873 г. дава концесии, българският закон от 1883 г. дава предимство на местното текстилно производство. И двете държави се опитват да стимулират и чрез митническата политика, но са ограничени от решенията на Берлинския конгрес, отнасящи се до запазване на установените нива на митническо облагане на вносните стоки, договорени с Османската империя в годините до 1878 г., когато и териториите и на двете държави са част от същата политическа формация: сръбското княжество – номинално, българските земи – съвсем реално. Едва към края на 80-те и началото на 90-те години на XIX век България и Сърбия имат възможност за по-самостоятелна политика в тази посока, но това не означава автоматично благоприятна среда за развитие на индустрията. Още повече, че и двете държави изпитват сериозен натиск от страна на Австро-Унгария, която се опитва и до средата и втората половина на последното десетилетие на деветнадесетото столетие успява да възпрепятства намеренията на управляващите в двете балкански държави да прокарат по-стриктна насърчителна политика. В този аспект сръбската държава е в по-неравностойно положение и влиянието върху нейното стопанство от страна на двуединната империя е много по-осезаемо.

И в двете държави са мисли целенасочено в посока провеждане на последователна индустриална политика, но реално първите стъпки и успешни предприятия са резултат от инициативата на конкретни индивиди, действащи в неблагоприятна среда, но склонни да рискуват с мисълта за печалба. И в двата случая индустриалците-предприемачи се възползват впоследствие от държавните облаги, дори се опитват да принудят държавата да действа в тяхна полза.

С въвеждането на насърчителното законодателство и двете балкански държави се надяват да стимулират развитието на местна индустрия и да намалят зависимостта си от вносни стоки. Вероятно има някакъв ефект, поне по откъслечните данни за българския пазар, но и в двата сравнявани случая ограниченият пазар за индустриални стоки си остава сериозен проблем. И в двете държави огромен процент от населението си остава трайно свързано с аграрното производство и самозадоволяващата се икономика на семейното стопанство. Това прави държавата и нейните институции не само желан, но и основен потребител на местни индустриални стоки, тъй като ограничените потребности на градското население често пъти биват задоволени и от вносни артикули с по-високо от местното качество. Не са редки случаите, в които се налага на индустриалците да преодоляват, освен всичко друго и консервативните вкусове на потенциалните потребители, граничещи на моменти с елементи на суеверие. Държавата сама гарантира водещата си роля като потребител и в двата разглеждани случая с ангажимента да изкупува продукцията дори при неизгодни цени. В българския случай това води до картелиране на фабриките от някои браншове – текстил, пивоварство, тютюнообработка, производство на взривни вещества (общо 8 до 1912 г.). В Сърбия често се повдигат взаимни обвинения за пренебрегване от страна на държавата при изкупуване на готовата продукция.

Резултатите от насърчителното законодателство, което съвсем не е балкански патент, и в българския, и в сръбския случай не са еднозначни. Като абсолютни стойности броят на предприятията

нараства. В Сърбия от 22 в началото на 80-те години на XIX век на 465 през 1910 г. и от 20 през 1878-80 г. на 389 през 1912 г. в България. Спорен обаче остава въпросът за относителния дял от БВП – дали нараства или напротив. Трудността при определянето идва от несигурността на данните, особено за по-ранните години. В края на разглеждания период, т.е. около 1910-1912 г. реалистичният дял на индустриалното производство за България е около 6 %, а за Сърбия процентът е около 14,5 %, като и в двата случая има много условности около включването на „предприятия“ в групата на индустриалните и следователно изчислението на тяхното производство като част от промишления дял на БВП.

Очевидно държавата е сериозен фактор в стимулирането и развитието на индустрията в двата разглеждани случая. Това обаче съвсем не означава, че постигнатото отговаря на очакваното – ефектите са по-скоро скромни, когато се обърне внимание на чисто количествените стойности, макар че усещането на съвременниците е за много сериозни успехи, динамично развитие и изграждане на модерно стопанство. Внимателният прочит показва, че по отношение на държавната роля в процеса на индустриализация сходствата в българския и сръбския случай от края на XIX и началото на XX в. са много повече от разликите.

В същото време отричането на постигнатото, само защото не може да бъде съотнесено към измерители на индустриализацията и модерното стопанство, с които се характеризира развитието на други части от европейския континент и света, говори по-скоро за подценяване или недооценяване на конкретната ситуация, в случая българска и сръбска в наблюдавания времеви отрязък. След като държавната политика оказва много спорен ефект върху развитието на индустрията в България и Сърбия, а очевидно има някакво развитие в областта на промишлеността, следователно трябва да се обърне внимание на хората, рискуващи създаването и развитието на индустриални производства.

Наблюденията в двете разглеждани балкански държави върху хората, склонни към риск в сферата на промишлеността, дава всички основания да бъдат разделени условно в две групи или вълни. И в двете държави става дума по-скоро не толкова за хронологически обособени групи, а за индивиди със сходни характеристики и социален профил, с принадлежност към едната или другата група/вълна в зависимост от това дали стартират предприятия или развиват вече съществуващо такова. Между представителите на първата вълна или група, онази на пионерите, на първопроходците, съществуват определени сходства. Те са най-вече по отношение на възраст – и в България и в Сърбия това са хора предимно в зряла възраст, което означава, че решението за стартирането на фабрика и изборите при последвалото управление са резултат от осъзнати и добре обмислени и преценени възможности, а не спонтанна реакция на моментни емоции. Примерите, посочени в текста, подкрепят подобен извод. Сходства има и по отношение на етническия състав, или по-точно казано на произход – местен или чужд – на водещите фигури. Наличието на голяма група чужденци, поданици на други държави, които обаче развиват стопанска дейност в българска и сръбска среда, не е учудващо. Не е учудващ и фактът, че те са основно от Австро-Унгарската империя. За тези хора двете балкански страни в края на XIX век са възможност да реализират потенциала си – много от тях (представителите на фамилиите Прошек и Байлони, Франц Милде, братя Минх, Карл Шумпетер, Антон Хоринек, Евгени Мюлхаупт, Джордже Вайферт, Фердинанд Крен и т.н.) едва ли биха се превърнали в част от стопанския елит и във водещи индустриалци в средата, от която произхождат. Тук може и се проявява и една от най-сериозните отлики между българския и сръбския случай – в Сърбия, част от „чужденците“, успяват да се превърнат в много сериозни фигури в сръбския обществен и политически живот (Джордже Вайферт, Яков Байлони, Игнат Я. Байлони), докато в българския случай чужденците се „задоволяват“ да бъдат фактор единствено в стопанския живот на страната. За добрата реализация на чужденците от тази първа вълна и в двете държави помага по-доброто им образование в сравнение с местните индустриалци-пионери. Това не означава, че местните не са образовани, но в сравнение с чужденците образователният ценз на местните е по-нисък. В сравнението между представителите на сръбските и българските първопроходци прави впечатление, че българските имат известно предимство в базисната си образованост. Рядкост са напълно или слабо грамотните, както са например създателите на лесковачките фабрики, в българска среда единствен сходен пример е Тодор

Балабанов и той е по-скоро изключение. В образоваността на местните има и още една разлика – в българския случай за разлика от сръбския, колкото по-отдалечена от 1878 г. е годината на създаване на предприятието, толкова по-висок е образователният ценз на създателя или създателите му.

Това, с което местните най-често компенсират липсата на достатъчно образование в сравнение с чужденците, е опитът за работа в конкретната среда, често пъти и в конкретния бранш. Този опит не е задължително да бъде в сферата на фабричното производство, достатъчно е първопроходците да са били ангажирани в занаятчийското производство или в търговията с продукти (Иван Калпазанов, Христо Бобчев, Антоние Попович, Ранко Годжевац, Димитрие Теокаревич и т.н.). Когато липсва конкретен опит в съответния бранш, а това обикновено е характерно за индустриалните предприятия, създадени в по-късен етап, той се компенсира с широта на погледа и трупане на опит в западноевропейски предприятия (Велизар Пеев, Пантелей Генов).

Размерът на вложените в предприятията капитали при самото им основаване и на добавения впоследствие при развитието им също не се различава особено. Изключения са единствено опитите да се създадат предприятия с чуждоземни капитали – фабрика за машини, вагони и леене на чугун (1890 г., Стеван Ненадович, Адам Зигмунд), фабрика за хартия (1901 г., А. Финер), фабрика за преработка на месо (1909 г., Едуард Либман), захарна фабрика (1895/1896 г., Густав Дорзе) – когато капиталът надхвърля 1 000 000 в местна валута, което е еквивалент на сумата в златни френски франкове. Поради липсата на по-надеждни източници, едва в началото на XX век е възможно по-сигурно сравнение на средната инвестиция в едно индустриално предприятие. Така през 1909 г. в България в едно голямо предприятие (насърчавано) са вложени около 252 000 лв. Почти по същото време едро предприятие в Сърбия струва малко над 133 000 динара. Макар че по-точна представа дава сравнението по отделни браншове, дори тези груби осреднени данни са показателни за размера на вложенията.

Внимателното вглеждане във втората вълна индустриалци или наследниците показва много повече сходства. Образователният ценз е сходен. Почти не остава човек от тази втора група без минимум завършена гимназия, последвана от сериозни специализации. Почти всички получават висше техническо, юридическо или стопанско висше образование извън родините страни, обикновено в Германия (Влада Илич, Александър Шонда, Никола Хр. Бобчев, Андон Андонов, Стефан Г. Стефанов, Симеон Недков), Австро-Унгария (Сотир Илич, Стеван Крен, Глигорие Янкович, Светозар Янкович) или Белгия (Рачо Хр. Бобчев, Илия Червенаков), но има и такива завършили в Швейцария (Беро Ив. Хаджиберов), Франция (Стефан Т. Кювлиев). Впечатление прави, че втората вълна чужденци вече са сърбизирани или българизирани, т. е. вписват се в средата и смятат себе си за част от общностите, в които развиват бизнеса си. Това е по-ясно доловимо при сърбите (семейство Байлони, семейство Крен), но се забелязва и при българите (Фердинанд Хоринек, наследниците на Прошек). В сравнение с представителите на първата вълна, наследниците навлизат в бизнеса и започват да оказват влияние върху него в по-ранна възраст, обикновено преди 30-тата си година. По традиция в кратки срокове, след като поемат контрола или започват да влияят върху управлението, се преминава към сериозни преустройства в организацията на индустриалното предприятие, които са свързани с модернизация на техническия парк и разширение на фабричните сгради като цяло (наследниците на Георги Стефанов, на Христо Бобчев, на Иван К. Калпазанов, на Коста Илич, на Ранко Годжевац, на Димитрие (Мита) Теокаревич и т. н.). Периодът на войните (1912-1918) променя ситуацията и активността на предприемачите трудно може да се оцени в рамките на настоящия текст, но прави впечатление фактът, че повечето предприятия успяват да оцелеят и приносят на представителите на втора вълна предприемачи за развитието на индустрията и в двете разглеждани страни става особено значим едва в годините между двете световни войни, когато повечето от първопроходците вече или не са между живите, или са на сериозна възраст и са прехвърлили изцяло отговорностите по ръководството на предприятията на наследниците си.

В крайна сметка какъв е резултатът от цялото усилие по разглеждането на индустрията, индустриалците и активността на държавата в тази специфична сфера и то в сравнителен аспект между две балкански държави от условната първа вълна на „догонващите общества“ в края на XIX и началото

на XX, какво дава подобен преглед в общата картина на модернизационните теории и практики и в частно балканското (сръбско и българско) стопанско развитие на границата на споменатите две столетия?

Развитието на индустриалния сектор не е експлозивно, но не е и за пренебрегване, за да има елемент на експлозия следва да е въведена нова технология или да е развит изцяло нов сектор със слаба конкуренция на други места. Това очевидно не е така в двата разглеждани случая. В двете държави по-скоро се внася опит отвън и се ползват утвърдени практики – и производствени, и пазарни. Въвеждането на технологии, непознати до този момент е иновация, разбира се, но само на местно ниво. Намесата на държавата оказва ефект, но както се вижда, ясно жизнеспособни предприятия се създават и без специални облаги. Всъщност големият проблем се оказва ограничаване пазар за продукцията на повечето индустрии, което прави държавата важен контрагент. Там, където се отваря възможност (хранително-вкусовата индустрия например) за реализация на вътрешния пазар, предприемачите се сблъскват с консерватизма на потребителите, който трябва да бъде преодолян, за да се развие даден бранш – случая с пивоварните може би е най-показателен. Пивото се възприема като европейското питие, различно от ориенталските вино, ракия и това го прави продаваемо, но със забележката, че в този период продукцията се реализира в градовете. Не е така например с консервираните храни.

Именно пазарните ограничения оказват влияние и върху модернизационния ефект, който индустрията има върху обществото. Това е причината стопанското развитие на балканските държави в края на XIX и началото на XX век да не впечатлява. Тези изводи съвсем не означават, че резултати няма. Вглеждането в личните истории на фабрики и предприемачи в Сърбия и България показва множество положителни примери. Големият въпрос, който остава неразрешен, е защо те са маргинализирани и не се превръщат в доминираща тенденция.

Едно от обясненията, които могат да се дадат, е за доминирането на политическото, в най-общ смисъл, над стопанското в развитието на балканските общества в разглеждания времеви отрязък. Друга интерпретация акцентира върху издигането на пиедестал на реализацията на националното обединение за сметка на всички останали въпроси. Може би най-вероятното обяснение, което е и най-слабо изследвано, трябва да се потърси в липсата на достатъчен времеви хоризонт. Твърде скоро след като поемат независим (с цялата условност на понятието) път на развитие след 1878 г. двете държави, а и целият регион, влизат в цикъла на войните, които коренно променят стопанската и политическата конюнктура и замъгляват възможностите за оценка на реално постигнатото от индустриализацията в двата разглеждани случая, а и по отношение на Балканите като цяло. И ако за политическата история на модерното време и съвременността период от 34 години е достатъчен за очертаване на тенденции, то очевидно в стопанското развитие този период не е достатъчен, за да се наложат трайни положителни тенденции и да се извършат сериозни структурни промени. Въпреки това сръбските и българските предприемачи от края на XIX и началото на XX век доказват, че регионът разполага с човешкия потенциал за развитие на модерно стопанство и че духът на капитализма не е приоритет на протестантската етика.

Приноси:

1. Оценка на мястото, ролята и значението на ролята на индустриалеца-предприемач за модернизацията на обществото и развитието на индустрията в балкански контекст по примера на сръбското и българското общества и държави в края на XIX-началото на XX век;
2. Социален профил на прослойката на индустриалците-предприемачи в Сърбия в края на XIX-началото на XX век;
3. Социален профил на прослойката на индустриалците-предприемачи в България в края на XIX-началото на XX век;
4. Проценка на относителната дял на индустриалната продукция в БВП на Сърбия и България в периода 1878-1912 г.;
5. Опит за моделиране на спецификата на връзката индустрия-модернизация в балкански контекст по примера на сръбската и българската държави в края на XIX-началото на XX век;
6. Оценка на ефектите от протекционистичните политики в България и Сърбия върху индустриалното развитие на двете страни в края на XIX-началото на XX век.

Публикации свързани с темата:

Беров, Хр., Балканска индустријализација балканских „Манчестера“: Лесковац и Габрово (1878–1912), Годишњак за Друштвено историју, 2012.

Беров, Хр., Индустириалниот преврат на Балканите по примера на сръбскиот град Лесковац (1878-1912), Минало, 4, 2011.

Беров, Хр., Дейноста на габровските индустриалци и модернизацијата на един български град (1878-1912) , IV Меѓународен Семинар „Универзитетски четенија и истражувања по българска историја“, Смолян, 11-13 мај 2006, 2008.

Беров, Хр., Чужденците в габровската индустрија и влијанието им врху нејното развие (1878-1912) , Модернизацијата на Бугарија и Габрово, 1878-2006, 2007.

Беров, Хр., Габровските фабрики – „биографии“ и снимки, електронно историческо списание Анамнезис, 2, 2006.

Беров, Хр., Иван Калпазанов – „модерниот“ предприемач на Габрово, Минало, 1, 2006.